

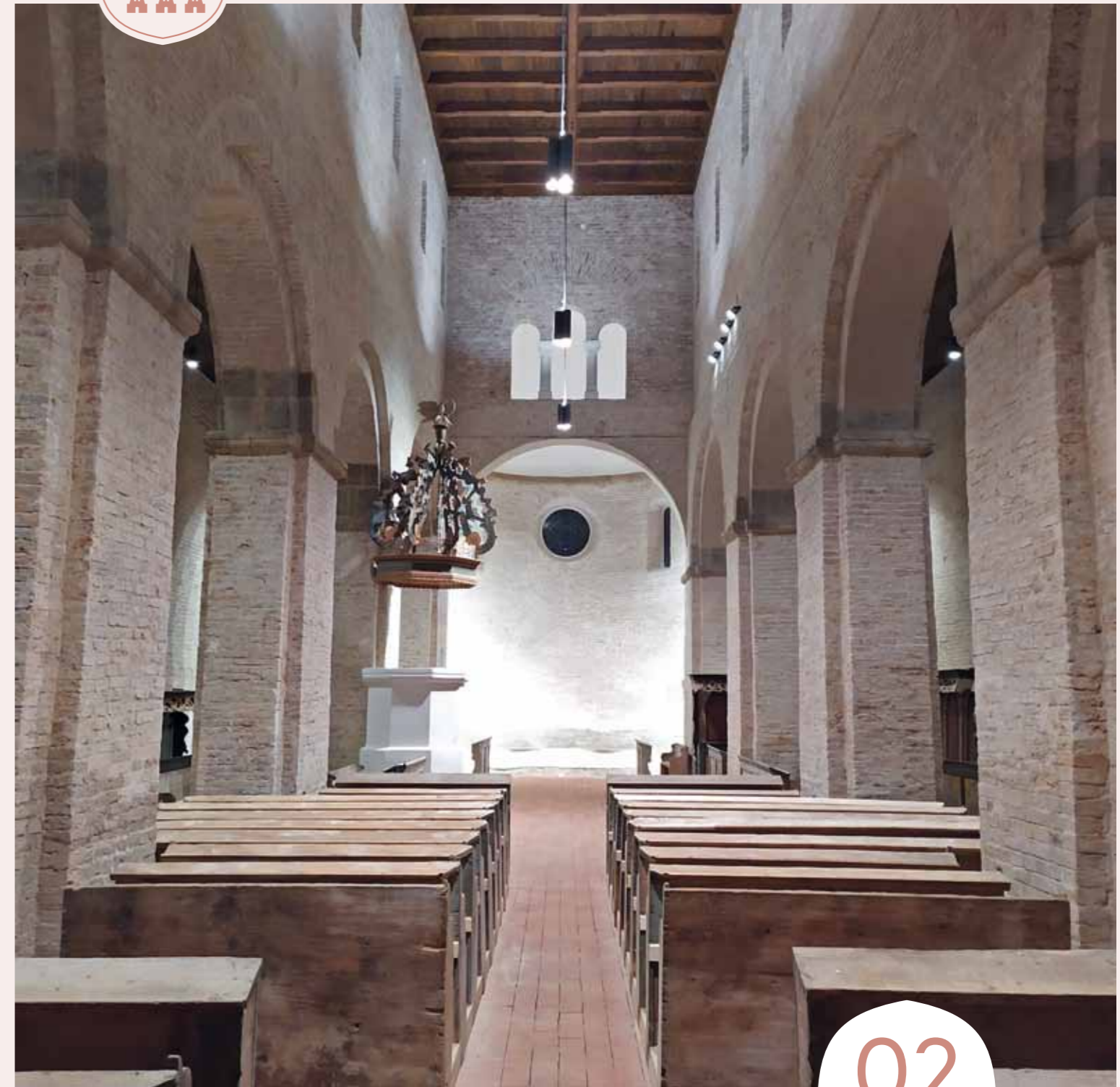
- Frigyes SCHULEK and the Restoration of the Romanesque Basilica in Acâș
The article may be found on pages 14-20.
- Frigyes SCHULEK și restaurarea bazilicii romanice din Acâș
Articolul se poate citi în paginile 14-20.
- SCHULEK Frigyes és az ákosi román kori bazilika helyreállítása
A cikk a 14–20. oldalakon olvasható.

Transsylvania

YEAR XV. · 58TH ISSUE
ANUL XV · NUMĂRUL 58
XV. ÉVFOLYAM · 58. SZÁM

nostra

BUILT HERITAGE
PATRIMONIU CONSTRUIT
ÉPÍTETT ÖRÖKSÉG

02
2021

6 423493 000687

■ The third and partially the fourth issue from 2021 of the Transsylvania Nostra journal were intended to provide a relevant collection of articles from the field of heritage landscape architecture. The field has a great theoretical and practical potential, with multiple ramifications, similarly to “generic” landscape architecture, the delimitations of which can be still considered vague: private gardens, external public spaces, the landscape, the urban and rural environment, all can be approached as (theoretical and practical) landscape architecture projects. While some of the issues landscape architecture is dealing with by tradition are related to the concern for an enjoyable external milieu, at present most of its preoccupations are linked with the more acute concern for sustainability, irrelevant whether we talk about the natural landscape, built landscape, or the complex relationships between humans and their environment. (Architect Andreea MILEA)

■ Cel de-al treilea și parțial al patrulea număr din 2021 al jurnalului Transsylvania Nostra s-au dorit a fi o colecție relevantă de articole din domeniul peisagisticii patrimoniale. Domeniul este unul ofertant pe plan atât teoretic cât și practic, cu numeroase ramificații, asemenea peisagisticii „generale”, ale cărei limite pot fi considerate în continuare imprecise: grădinile particulare, spațiile publice exterioare, peisajul, cadrul urban și cel rural, toate sunt posibil de abordat ca proiecte (teoretice și practice) de peisagistică. Dacă unele dintre preocupările peisagisticii țin, prin tradiție, de grija pentru o ambianță exterioară agreabilă, în prezent totuși, cele mai multe dintre preocupările sale merg mână-n mână cu grija mult mai acută pentru sustenabilitate, indiferent dacă vorbim despre peisajul natural, despre peisajul construit, sau despre relațiile complexe dintre oameni și mediul în care trăiesc. (arh. Andreea MILEA)

■ A Transsylvania Nostra folyóirat 2021. évi harmadik és részben negyedik számát a szerkesztők az örökségi tájépítészeztől szóló releváns tanulmányok gyűjteményének szánták. Az örökségi tájépítészet mind elméleti, mind gyakorlati szempontból sokrétű, az „általános” tájépítészethez hasonlóan számtalan alágazata van, és egy továbbra is bizonytalanul körbehatárolt terület: a magánkertek, a külső közterületek, a táj, a városi, illetve vidéki környezet – mindezek lehetséges (elméleti és gyakorlati) tájépítészeti tervek. Noha a tájépítészet témáinak egy része hagyományosan összefügg a kellemes környezet létrehozásának vágyával, jelenleg javarészt ugyanolyan mértékben meghatározza a fenntarthatóságra törekvés, függetlenül attól, hogy természeti vagy épített környezetről, illetve az emberek és az őket körülvevő környezet közötti összetett kapcsolatokról beszélünk. (MILEA Andreea építész)

■ **Front cover photo:** The interior of the Romanesque Basilica in Acâș after the restoration © IrodM

■ **Back cover photo:** Detail of the coat of arms, Wesselényi Manor House in Comlod, relief of the Hungarian inscription, 2010 © Zsolt KOVÁCS

■ **Fotografie copertă I:** Interiorul bazilicii romanice din Acâș după restaurare © IrodM

■ **Fotografie copertă IV:** Detaliu blazon, Castelul Wesselényi din Comlod, relieful inscripției în limba maghiară, 2010 © Zsolt KOVÁCS

■ **Első fedél képe:** Az ákosi román kori bazilika belseje a helyreállítás után © IrodM

■ **Hátsó fedél képe:** Címerrészlet, komlódi Wesselényi - kastély, magyar nyelvű feliratos dombormű, 2010 © KOVÁCS Zsolt

- 1 | Virgil POP
Greetings *** Preambul *** Köszöntő
- 2 | FEJÉRDY Tamás
Historic Building Conservation... Replanning?
Protecția monumentelor istorice... replanificare?
Műemlékvédelem... újratervezés?
- 14 | EMÓDI Tamás
Frigyes SCHULEK și restaurarea bazilicii romanice din Acâș
Frigyes SCHULEK and the Restoration of the Romanesque Basilica in Acâș
- 21 | MEZŐS Tamás
A helyreállítás helyreállítása – A zsámbéki rom
Restoring the Restoration – The Church Ruins of Zsámbék
- 34 | Ioana RUS-CACOVEAN
Restaurări istorice blamate și restaurări păstrate ca document
Condemned Historic Restorations and Restorations Preserved as Document
- 46 | KOVÁCS Zsolt
Un monument în pericol: Castelul Wesselényi din Comlod
A Historic Building in Danger: The Wesselényi Manor House in Comlod

Financed by / Finanțat de / Támogató:

ORDINUL
ARHITECTILOR
DIN ROMÂNIA

Proiect susținut de Ordinul Arhitecților din România din timbrul de arhitectură.
This project is supported by the Romanian Order of Architects, from the Architectural Stamp Duty.

■ Editor in chief / Redactor șef / Főszerkesztő: **SZABÓ Bálint** ■ Subeditor in chief / Redactor șef adjunct / Főszerkesztő-helyettes: **Vasile MITREA** ■ Editorial Committee / Colegiul de redacție / Szerkesztőbizottság: **BENCZÉDI Sándor** (RO), **Rodica CRIȘAN** (RO), **Hanna DERER** (RO), **Miloš DRDÁČKÝ** (CZ), **Octavian GHEORGHIU** (RO), **FEJÉRDY Tamás** (HU), **KIRIZSÁN Imola** (RO), **KOVÁCS András** (RO), **Christoph MACHAT** (DE), **Daniela MARCU ISTRATE** (RO), **MIHÁLY Ferenc** (RO), **Paul NIEDERMAIER** (RO), **Virgil POP** (RO), **Liliana ROȘIU** (RO) ■ Collaborators / Colaboratori / Közreműködők: **ANDRÁS Zselyke**, **Ana COȘOVEANU**, **EKE Zsuzsanna**, **INCZE Éva**, **DEZSŐ Éva**, **Ioana RUS**, **WEISZ Attila** ■ Layout Design / Concepția grafică / Grafikai szerkesztés: **IDEA PLUS** ■ Layout editor / Tehnoredactare / Tördelés: **TIPOTÉKA** ■ Editorial general secretary: **VÁKÁR Enikő** ■ Editorial coordinator: **JÁNOSI Katalin** ■ Contact: editorial@transylvaniostra.eu ■ Publisher / Editura / Kiadó: **SC. Utilitas SRL**. Str. Breaza nr. 14, Cluj-Napoca, 400253 RO, Tel: 40-264-435489, e-mail: office@utilitas.ro ■ Publishing-house / Tipografia / Nyomda: **Colorprint**, Zaláu ■ The articles do not reflect in all cases the standpoint of the Transsylvania Nostra Journal. The articles' content and the quality of the images fall under the authors' responsibility. ■ Articolele autorilor nu reflectă în fiecare caz punctul de vedere al revistei Transsylvania Nostra. Responsabilitatea pentru conținutul articolelor și calitatea imaginilor revine autorilor. ■ A szerzők cikkei nem minden esetben tükrözik a Transsylvania Nostra folyóirat álláspontját. A cikkek tartalmáért és az illusztrációk minőségéért a szerző felel. ■ All rights reserved. The Journal may not be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publishers. 2022 © Fundația Transsylvania Nostra ■ ■ ISSN-L 1842-5631, ISSN 1842-5631 (print), ISSN 2344-5084 (on-line) ■

■ First, there was restoration. Historic buildings came later. As an example, we need only mention the renovatio ecclesiae within the Counter-Reformation. Historic buildings came to be "restored" only in the 19th century; before that it was churches and buildings that needed interventions. Restorations start to be performed in a century obsessed with styles, with such cultural premises as Eclecticism and Historicism.

Within a two-century lapse of time, many of the interventions of modern restorers certainly need new interventions. This is usually because the interventions themselves have deteriorated, as they were performed in the most vulnerable points. However, old interventions are often outdated. They are also disturbing by the contrast that we perceive more strongly today than at the time when they were performed. Moreover, some of them have proven to be inefficient or harmful. We thus have Early Christian churches that are more Early Christian than they would have ever been, and Europe has become full of churches in pure Gothic style.

In certain cases, the interventions have radically modified the appearance of the historic buildings. Concerning the church of the former Franciscan monastery in Cluj-Napoca, today known as the Calvinist Church on Kogălniceanu Street, the whole plaster has been removed to expose the rubble masonry. In the 1950s, when these works were performed, it was believed that the "nobility" of the material should prevail. For the "connoisseur" of the time, this was a pleasant view, and for the general public, the mediaeval robustness added a note of "historicism". Despite this invented image, the historic building has imposed itself as a symbol of Cluj-Napoca and unfairly surpassed Saint Michael's Roman Catholic Church in popularity. It was an image of the taste of the "modern man". During the recent conservation works performed after 2000, there was never any question of replastering the church. The Gothic church in Dej had the same fate during the 1967 works. The designs of the recently finished conservation, provided for the church replastering, which was supported by experts, but the community protests demanded keeping the exposed uncut stone. This was an attempt of "un-conservation", but the 1967 image had imposed itself and had become historicised. The whole of Europe has experienced such incidents. Interventions severely criticised, but which remained as such. Subsequent conservations have never returned to the previous state. In the case of the Câlnic Fortification, V-shaped concrete buttresses were added to a wall that was about to collapse, arguing that the authentic wall would be preserved without remaking and reweaving it. But we should not delude ourselves, and rather realize how much the early 1960s architect might have liked this shape fallen into disuse that we currently find again to be full of elegance.

The conservation of the restoration, except for the technical cases, leads to returning to a previous image, be it well-founded or even fictitious, and in certain cases to the "preservation" of previous restorations.

How is it possible to have so many such situations? It is time to redefine conservation as a continuous adaptation to the taste of the period. Moreover, we should point out that conservation is much closer to architectural creativity than we like to admit, and much more distant from science than we would believe or even wish. Recent conservation works are not that different from the restorations performed before inventing the historic building.

Dr. Arch. habil. Virgil POP

■ Mai întâi a fost restaurarea. Pe urmă a venit monumentul istoric. Pentru a ilustra, menționăm doar renovatio ecclesiae din cadrul contrareformei. De abia din secolul al XIX-lea se „restaurează” monumentele istorice; până atunci se restaurau bisericile și clădirile. Restaurările încep într-un secol obsedat de stiluri. Eclecticismul și istorismul sunt premisele culturale în care se naște restaurarea monumentelor istorice.

În intervalul de două secole desigur că multe din intervențiile restauratorilor moderni au nevoie de noi intervenții. De regulă pentru că acestea s-au degradat ele însele, fiind executate în punctele cele mai vulnerabile. Dar de multe ori intervențiile făcute sunt de obicei și deranjează chiar ele prin contrastul pe care astăzi îl simțim mai puternic decât la vremea respectivă, ori s-au dovedit ineficiente sau nocive. În felul acesta avem biserici paleocreștine mai paleocreștine decât or fi fost ele vreodată, iar Europa s-a umplut de biserici în stil gotic pur.

În unele cazuri intervenția restaurării a schimbat radical înfățișarea monumentului istoric. La biserica fostei mănăstiri franciscane din Cluj-Napoca, azi Biserica Reformată de pe strada Kogălniceanu, s-a eliminat în întregime tencuiala și s-a păstrat apareiajul din piatră nefățuită. În anii '50, când s-a făcut această restaurare, s-a considerat că trebuie să prevaleze „noblețea” materialului pur. Pentru „connaissance-ul” din epocă era o imagine plăcută, iar pentru publicul larg se adaugă o doză de „istoricitate” prin robustețea medievală. Cu toate că este o imagine inventată, monumentul s-a impus ca un simbol al Clujului, depășind, pe nedrept, în popularitate Biserica Romano-Catolică Sf. Mihail. Era o imagine gustată de „omul modern”. La restaurarea recentă de după 2000 nici nu s-a pus problema retencuirii bisericii. Biserica gotică din Dej a avut aceeași soartă la restaurarea din 1967. Proiectul de restaurare a prevăzut retencuirea bisericii având și susținerea specialiștilor, dar protestele comunității au impus păstrarea pietrei nefățuite aparente. Tentativa a fost una de „dezrestaurare”, dar noua imagine din 1967 s-a impus și s-a istoricizat. Întreaga Europă a trecut prin astfel de întâmplări. Intervențiile au fost aspru criticate, dar așa au rămas. La restaurările ulterioare nu s-a revenit la starea de dinainte. La cetatea târânească de la Câlnic s-au introdus niște contraforți de beton cu geometrie în „V”. Erau necesari pentru susținerea zidului care amenința să se prăbușească. Intervenția era justificată pentru păstrarea zidului autentic fără refaceri și rețeseri. Dar nu trebuie să ne amăgim. Putem să ne dăm seama cât de mult trebuie să-i fi plăcut arhitectului de la începutul anilor '60 această formă care a căzut în desuetudine, iar astăzi ne pare din nou plină de eleganță.

Restaurarea restaurării, exceptând situațiile tehnice, conduce la revenirea la o imagine anterioară certă sau chiar una fictivă, iar în unele cazuri la „conservarea” restaurării.

Cum pot fi posibile atâtea situații? E cazul să facem o redefinire a restaurării. Aceasta e de fapt o adaptare continuă la gustul epocii. Și mai trebuie să remarcăm că restaurarea este mult mai aproape de creativitatea arhitecturală decât ne place să recunoaștem și mai îndepărtată de știință decât am crede sau măcar am dori. Restaurările recente nu sunt așa de depărtate de restaurările de dinainte de inventarea monumentului istoric.

dr. habil. arh. Virgil POP

■ Előbb volt a restaurálás. Azután jött a műemlék. Szemléletesként a renovatio ecclesiae említhető, az ellenreformáció idejéből. Csak a XIX. századtól kezdődően „restaurálják” a műemlékeket; addig csak a templomokat és az épületeket restaurálták. A restaurálások egy olyan században kezdődnek, amely a stílusok megszállottja. A műemlék-restaurálás megszületésének kulturális előfeltételei az eklektika és a historizmus voltak.

Természetesen, e két évszázadnyi időszakban a modern kori restaurátorok számos beavatkozása újabb módosításokat igényel. Általában azért, mert ezek önmagukban károsodtak, főleg ha a leggyengébb pontokon készült a kivitelezés. De a beavatkozások gyakran elavultak, és maguk is zavaróak a kontraszt miatt, amelyet ma erőteljesebben érzünk, mint annak idején, vagy pedig hatástalannak vagy károsnak bizonyultak. Ezek szerint vannak olyan őskeresztény templomok, amelyek őskeresztényibbek, mint amilyenek valaha is léteztek, és Európa megtelt fajtiszta gótikus templomokkal. Bizonyos esetekben a restaurálási beavatkozás gyökeresen megváltoztatta a műemlék megjelenését. Az egykori kolozsvári ferences kolostor templománál, a mai Furkas utcai református templomnál teljesen eltávolították a külső vakolatot, és a terméskő falazatot apparenten tartották meg. Az '50-es években, amikor erre a restaurálásra sor került, úgy vélték, hogy a tiszta anyag „nemességének” kell érvényesülnie. A korabeli műértő számára kellemes látványt nyújtott, a nagyközönség számára pedig egy adag „történetiséggel” egészült ki a falak középkori zömöksége által. Annak ellenére, hogy ez egy kitalált arculat, a műemlék Kolozsvár egyik jelképévé vált, népszerűsége igazságtalannul felülmúlta a Szent Mihály római katolikus templomét. A „modern ember” kedvelte ezt a megjelenést. A 2000 utáni, nemrég történt restaurálás fel sem vetette a templom újravakolásának kérdését. 1967-ben ugyanez volt a sorsa a dési gótikus templomnak is. Habár a A közelmúltban befejezett restaurálás tervében előírt templom újravakolását a szakemberek támogatták, a közösség tiltakozásai kikényszerítették az apparent terméskő megőrzését. A tervbeli kísérlet az előző „restaurálás leépítése” lett volna, de az 1967-es új arculat már meghonosodott és történetivé vált. Egész Európa átélt ilyen eseményeket. A beavatkozásokat kemény kritika érte, de úgy maradtak. A későbbi restaurálások sem tértek vissza az előző állapotra. A kelneki várnál néhány V geometriájú beton támpillért építettek, amelyekre az összeomlással fenyegető fal megtámasztása céljából volt szükség. A beavatkozást az eredeti fal újraépítés és újraszövés nélküli megőrzése indokolta. De ne állassuk magunkat, sejtethetjük, mennyire tetszhetett a korai '60-as évek építészének ez a forma, amely később elavulásba süllyedt, de ma megint eleganciával telnek tűnik.

A restaurálás restaurálása, a műszaki helyzeteket kivéve, visszatérést jelent egy megalapozott, vagy éppen fiktív előző megjelenéshez, bizonyos esetekben pedig a restaurálás „konzerválásához”.

Hogyan lehetséges ilyen sok helyzet? Esedékes, hogy a restaurálást újradefiniáljuk. Ez valójában a kor ízléséhez való folyamatos alkalmazkodás. És azt is meg kell jegyeznünk, hogy a restaurálás sokkal közelebb áll az építészeti kreativitáshoz, mint azt beismerni szeretnénk, és távolabb a tudománytól, mint gondolnánk, vagy legalábbis óhajtánánk. A legújabb restaurálások nem állnak annyira távol a műemlék feltalálását megelőző restaurálásoktól.

dr. habil. POP Virgil építész

■ FEJÉRDY Tamás¹

Historic Building Conservation... Replanning? Protecția monumentelor istorice... replanificare? Műemlékvédelem... újratervezés?

■ **Abstract:** For a long period both the present and the future of historic building conservation seemed to be predictable and programmable, at least in the vast majority of countries and cases. This somewhat idyllic situation, which allowed for an optimistic vision regarding the future of historic buildings, has dramatically changed by today, brilliantly illustrated by the “historic building” versus “(built) cultural heritage” paradigm shift, as well as its consequences and the questions raised by these. The incipient answers articulated in the article can be regarded as reflections that aim to bring us closer to a possible answer, eventually to solutions as well.

■ **Keywords:** historic building conservation, charters, directives, historic building, built cultural heritage, heritage assets, paradigm shift, profession, heritage community, NGO, cooperation

■ The various route planning tools are among the truly efficient services used by almost everybody in our age. If we know the departure point – which usually does not pose any problem, since in most cases we do know where we are located –, we also know where we would like to get to, where we are supposed to arrive, and we enter these two most important data into a smart device,

■ **Rezumat:** Pentru o vreme, prezentul și viitorul protecției monumentelor istorice s-a dovedit calculabil și previzibil, cel puțin în majoritatea țărilor și cazurilor. Până în zilele noastre această situație, în anumite privințe aparent idilică și optimistă referitor la viitorul monumentelor istorice, s-a schimbat radical, situație ilustrată prin schimbarea de paradigmă „monument istoric” versus „patrimoniu cultural (construit)”, prin consecințele acestui fenomen și întrebările formulate în urma acestora. Inițiativele de răspuns prezentate în articol trebuie apreciate ca un experiment de idei, care are scopul de a ne apropia de posibile răspunsuri, ba mai mult, de oarecare soluții.

■ **Cuvinte cheie:** protecția monumentelor istorice, carte, directive, monument istoric, patrimoniu cultural construit, bunuri de patrimoniu, schimbare de paradigmă, profesie, comunități deținătoare de patrimoniu, ONG, cooperare

■ Diversele programe de planificare a traseelor, utilizate de aproape toată lumea, se numără printre serviciile practice ale zilelor noastre. Dacă cunoaștem punctul de pornire – care nu poate fi o problemă, deoarece de obicei știm unde ne aflăm – și de asemenea dacă știm și locul unde dorim să ajungem, unde va trebui să sosim, introducând aceste două date prin-

■ **Kivonat:** Jó darabig kiszámíthatónak, tervezhetőnek mutatkozott a műemlékvédelem jelene és jövője is, legalábbis az országok és esetek túlnyomó többségében. Ez a bizonyos szempontból idilli, a műemlékek jövőjét illetően optimistának mutató helyzet napjainkra gyökeresen megváltozott, amelyet kiválóan illusztrál a „műemlék” versus „(épített) kulturális örökség” paradigmaváltás, valamint ennek következményei és az általuk felvetett kérdések. A cikkben megfogalmazott válaszkezdemények olyan gondolat kísérletek, amelyek célja, hogy közelebb vigyenek lehetséges válaszokhoz, esetleg valamiféle megoldásokhoz is.

■ **Kulcsszavak:** műemlékvédelem, karták, irányelvek, műemlék, épített kulturális örökség, örökségi javak, paradigmaváltás, szakma, örökségközösség, civil szervezet, együttműködés

■ Korunk csaknem mindenki által használt, igazán gyakorlatias szolgáltatásai közé tartoznak a különféle útvonaltervező programok. Ha ismerjük a kiindulási helyet – ami azért általában nem szokott gondot okozni, mert azt, hogy éppen hol vagyunk, azért az esetek túlnyomó többségében tudjuk –, és persze ha azt is tudjuk, hogy éppen hova szeretnénk megérkezni, hova kellene eljutnunk, és ezt a két fő adatot

¹ Architect, PhD, certified conservator, honorary president of the ICOMOS Hungarian National Committee, Budapest, Hungary.

¹ Arhitect, dr., specialist în reabilitarea monumentelor istorice, președintele de onoare al Comitetului Național Maghiar ICOMOS, Budapesta, Ungaria.

¹ Építész mérnök, dr., műemlékvédelmi szakmérnök, az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság tiszteletbeli elnöke, Budapest, Magyarország.

■ **Photo 1.** Lutheran Church in Cluj – Facade before and after the restoration completed in 2021 © Virgil POP

■ **Foto 1.** Biserica Luterană din Cluj – Fațada înainte și după restaurarea finalizată în 2021 © Virgil POP

■ **1. kép:** Kolozsvári evangélikus templom – A homlokzat a 2021-ben befelyezett helyreállítás előtt és után © POP Virgil

then the device will indicate us the route between the two locations. It can even show us various opportunities: according to the means of transportation, whether we choose the shortest or fastest route, a route free-of-charge or requiring a toll. All we have to do is to choose and we can set off, relying on the route planning software. On top of all this, the software is usually able to recommend practical changes and corrections to the trajectory during our journey, taking into account unexpected obstacles. In such cases, or whenever due to our error or the mistake of our fellow travellers we miss the right way, it is able to recalculate, to replan the route. In brief, we can take as granted the possibility of our safe arrival to our destination.

Except if the contact with the remote control centre processing basic and real-time data is suddenly interrupted, and we find ourselves

capale într-un dispozitiv inteligent, acesta ne va arată traseul dintre cele două puncte. Chiar și în mai multe versiuni – în funcție de mijlocul de transport, traseul cel mai scurt, sau cel mai rapid, traseele gratuite sau cu taxă. Trebuie doar să alegem și putem porni la drum, încredințându-ne programului de planificare a traseului, care pe deasupra poate fi capabil pe parcurs să recomande unele modificări de traseu, necesare în cazul în care apar obstacole neprevăzute. În astfel de cazuri, și în cele în care din vina noastră sau a altui participant la trafic ratăm ruta predefinită, poate să facă o replanificare. Deci putem să afirmăm că avem garanția deplină a posibilității de a ajunge în siguranță la destinație...

Excepție făcând cazul în care, dintr-odată, se întrerupe legătura cu centrala îndepărtată care prelucrează și dirijează datele de bază sosite în timp real, și brusc ne găsim într-un loc total necunoscut, unde nu

betápláljuk valamely okoseszközbe, akkor az megadja nekünk a kettő közötti útvonalat. Akár mindjárt többféle változatban is. Közlekedési eszközök szerint, a legrövidebb vagy a leggyorsabb, az ingyenes vagy a fizetős útvonalak szerint – már csak választani kell, és indulhatunk is, rábízva magunkat az útvonaltervező programra, amely ráadásul még arra is képes szokott lenni, hogy a váratlanul felmerülő akadályokat figyelembe véve útközben is célszerű módosításokat, útvonal-kiigazításokat javasoljon. Újratervezést végezz, ilyen esetekben, és akkor is, ha magunk vagy más közlekedő társunk hibájából vétenénk el a kidolgozott útvonalat. Szóval úgyszólván teljesen garantálnak vehetjük a biztonságos célba érés lehetőségét...

Kivéve, ha egyszer csak megszakad a kapcsolat az alapvető és a valós időben érkező adatokat feldolgozó távoli irányító központtal, és hirtelen teljesen ismeretlen helyen

in a completely unknown place where we have never been before, and where we got because it appeared to be a good waypoint to our planner. The planner handles each location completely impersonally, it does not have a knowledge of the place, and it is definitely not aware of what the traveller knows already and what they do not know. A service of convenience thus can become a nightmare, misleading the person trusting it, instead of leading them on the way.

Same as the “standard” route planner, for a long period both the present and the future of historic building conservation seemed to be predictable and programmable, at least in the vast majority of countries and cases, including, even to a higher extent, the most spectacular endeavours in the field, namely historic building conservation interventions. By laying down the principles to be followed, the (almost) generally adopted international charters and directives determined the possible routes. Successful professional encounters (debates, conferences and series of conferences) often enjoying international recognition and attendance presented the best, or at least good examples and practices. Due to the prevalence of thought valuing objectivity and modernity, as well as placing science and erudition above everything during the 20th century, it was improper to question the priority of expertise, let alone the value of those assets (acknowledged as historic buildings) and the importance of their preservation, which could be selected, preserved, and presented in a professional way precisely due to this expertise.

This somewhat idyllic situation, which allowed for an optimistic vision regarding the future of historic buildings and for the passing of the baton for generations, has dramatically changed by today. We have to realise mid-way that we are certainly not on the initially planned route, so we need replanning by all means. For this we need the urgent definition of two basic pieces of in-

am fost niciodată, și am ajuns acolo doar din cauză că programul de planificare a traseului aprecia că este o stație intermediară adecvată. Deoarece programul tratează cu impersonalitate desăvârșită toate locațiile, nu dispune de informații despre ele și în cele din urmă nu știe ce cunoaște și ce nu pasagerul despre acel loc. Astfel, acest serviciu confortabil poate deveni un coșmar, iar cel care i s-a încredințat, în loc să fie ghidat, devine pierdut.

O bună bucată de vreme, prezentul și viitorul protecției monumentelor istorice s-a dovedit, de asemenea, calculabil și previzibil, precum planificarea „standard” a traseelor, cel puțin în majoritatea țărilor și cazurilor. Inclusiv – și totodată în mod accentuat – și cea mai spectaculoasă activitate de protecție a monumentelor istorice, reabilitarea lor. Cartele și directivele internaționale (aproape) general acceptate, prin formularea principiilor de urmat, au specificat traseele posibile. La întâlnirile profesionale de succes – deliberări, conferințe, serii de conferințe –, adesea cu recunoaștere și participare internațională, au fost prezentate exemple și practicile cele mai bune, sau cel puțin bune din domeniu. În spiritul „obiectivismului-modernist” al secolului XX, care așează știința, științificitatea mai presus de orice, nu se cuvenea să fie pusă la îndoială prioritatea profesionalismului, precum nici valoarea, nici importanța păstrării acelor bunuri (recunoscute ca monumente istorice), care pot (au putut) fi selectate tocmai prin acest profesionalism, și care totodată garantează dănuirea și punerea lor în valoare în mod „profesional”.

Până în zilele noastre această situație, în anumite privințe aparent idilică și optimistă referitor la viitorul monumentelor istorice, în care generații de specialiști au predat ștăfeta următoarei generații, s-a schimbat radical. Pe parcurs am realizat de fapt că în mod cert nu ne aflăm acolo unde intenționam să mergem inițial, deci este impetuos necesară replanificarea traseului. Pentru aceasta este indispensabilă cunoașterea de urgen-

talăjuk magunkat, ahol még soha nem jártunk, és ahova azért jutotunk, mert köztes állomásként jónak tűnt az útvonaltervező program számára. Hiszen a program teljes személytelenséggel kezel minden helyszínt, nincs helyismerete, azt meg végképp nem tudja, hogy az utazó mit ismer már és mit nem. A kényelmi szolgáltatás így válhat rémálommá, elvezetés helyett elvesztve a ráhagyatkozót.

Jó darabig, a „szabványos” útvonaltervezésekhez hasonlóan, kiszámíthatóknak, tervezhetőnek mutatkozott a műemlékvédelem jelene és jövője is, legalábbis az országok és esetek túlnyomó többségében. Beleértve – mégpedig hangsúlyozottan – a leglátványosabb műemlékvédelmi tevékenységet, a műemlékek helyreállítását is. A követendő elvek megfogalmazásával a (szinte) általánosan elfogadott nemzetközi karták, irányelvek kijelölték a lehetséges útvonalakat. Sikeres, gyakorta nemzetközi elismertségnek és látogatottságnak is örvendő szakmai találkozások – tanácskozások, konferenciák és azok sorozatai – mutatták be a legjobb vagy legalábbis a jó példákat, gyakorlatokat. A XX. század „tárgyilagos-modernista”, a tudományt, tudományosságot mindenek fölé helyező szellemiségében a szakmaiság prioritását nem illet kétségbe vonni, mint ahogyan azoknak a (műemlékként elismert) javaknak az értékét és megőrzésük fontosságát sem, amelyeket éppen e szakmaiság révén lehet(ett) kiválasztani és megmaradásukat, „szakyszerű” bemutatásukat garantálni.

Ez a bizonyos szempontból idilli, a műemlékek jövőjét illetően optimistának mutató helyzet, amelyben szakemberek generációja adta át a stafétabotot a következő nemzedéknek, napjainkra gyökeresen megváltozott. Mintegy útközben kell rádöbennünk, hogy most már biztosan nem arra járunk, amerre eredetileg indulni szándékoztunk, tehát mindenképpen újratervezésre van szükség. Amihez két nagyon fontos alapinformáció sürgős ismeretere van szükség: nevezetesen annak a pontos meghatározására, hogy

formation: namely, to determine our exact present location, and to know where we are heading to.

The challenge is not a zero-sum game – one could even say that the stake is no less than whether there is or there will be historic building conservation. If we can find an affirmative answer to that, the question follows: Alright then, but what should or would that “great future” look like? The incipient answers articulated in the following are obviously not able to be comprehensive, let alone of a universal validity. They can rather be regarded as reflections that aim to bring us closer to a possible answer, eventually to solution(s) as well.

■ *To start with the “where are we now” question; an expedient way would be to somehow unravel how we got to where we are now. As it usually happens, this is the result of a process implying several factors. One of them, which due to its connections might be the most important one, is the paradigm shift of “historic building” versus “(built) cultural heritage”. This shift or change was the result of a process started around the 1970s, which unfolded at a rapid pace. Its milestones are the 1972 UNESCO World Heritage Convention, the Declaration of Amsterdam concluding the European Architectural Heritage Year 1975, and so on, to the 1994 Nara Document, the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage adopted by UNESCO in 2003, the 2005 Faro Convention of the Council of Europe, and the UNESCO Recommendation on the Historic Urban Landscape adopted by the UNESCO General Conference in 2011 can perhaps also be added here.*

Instead of a thorough analysis of the paradigm shift, not exempted from the influence of the postmodern thought following the modern era, the (probably) most important components and consequences can be listed as follows:

- assets regarded by certain communities as heritage values are

țã a două informații de bază, și anume: definirea exactă a punctului în care ne aflăm acum; și a doua, ținta: oare unde vrem să ajungem?

Provocarea nu este nicidecum lipsită de miză – am putea formula și așa: miza este însăși existența protecției monumentelor istorice – oare mai este, oare va mai fi protecție de monumente istorice? Și dacă am putea găsi un răspuns afirmativ, atunci urmează întrebarea: cum să fie oare, cum va fi acel „viitor frumos”? Evident, inițiativele de răspuns prezentate în continuare nu pot fi complete, cu atât mai puțin generice, mai degrabă pot fi apreciate ca un experiment de idei, care are scopul de a ne apropia de răspunsul posibil, ba mai mult, de oarecare soluție (soluții).

■ *Începând cu răspunsul căutat la întrebarea „unde ne aflăm chiar acum”; se pare că cel mai oportun ar fi să trecem întrucâtva în revistă cum am ajuns aici, în punctul în care ne aflăm acum. Ca de obicei, este vorba de rezultatul unui proces multifactorial. Unul dintre factori, poate tocmai cel mai important, datorită punctelor sale de legătură, este schimbarea de paradigmă „monument istoric” versus „patrimoniul cultural (construit)”. S-a ajuns la această schimbare printr-un proces care a început aproximativ din anii ‘70 ai secolului XX și s-a accelerat din ce în ce mai mult. Printre reперele desfășurării sale se află: Convenția Patrimoniului Mondial UNESCO din 1972, Declarația de la Amsterdam care a încheiat Anul European al Patrimoniului Construit din 1975, de asemenea Documentul Nara din 1994, Convenția pentru salvagardarea patrimoniului cultural imaterial adoptat de UNESCO în 2003, precum și Convenția Faro a Consiliului Europei din 2005, și se poate adăuga aici și Recomandarea „Peisajul istoric urban” (HUL Recommendation) adoptat la Conferința Generală UNESCO în 2011.*

În loc de analiza detaliată a schimbării paradigmei, care nu este liberă de influența gândirii postmo-

akkor most hol is vagyunk; a másik pedig az, hogy akkor most mégis: hová akarunk eljutni?

A kihívás egyáltalán nem tét nélküli – úgy is fogalmazhatnánk, hogy nem kisebb a tét, mint az, hogy van-e még, lesz-e még műemlékvédelem? Ha pedig erre valamilyen igenlő választ tudnánk találni, akkor az a kérdés következik, hogy rendben, de akkor milyen legyen, milyen is lesz az a „szép jövő”? A következőkben megfogalmazott válaszkezdemények nyilván nem tudnak teljes körűek és még kevésbé általános érvényűek lenni, inkább tekinthetők olyan gondolatkísérletnek, amelynek célja, hogy közelebb vigyen a lehetséges válaszhoz, esetleg valamiféle megoldás(ok)hoz is.

■ *A „most hol is vagyunk éppen” kérdésre keresett válasszal kezdve; erre vonatkozóan az látszik a célravezetőnek, hogy visszafejtsük valamiképpen, hogyan is jutottunk el ide, ahol vagyunk. Mint ahogyan az lenni szokott, többtényezős folyamat eredményéről van szó. Az egyik – és a kapcsolódási pontjai miatt lehet, hogy éppen a legfontosabb – ilyen tényező a „műemlék” versus „(épített) kulturális örökség” paradigmaváltás. A nagyjából a XX. század 70-es éveitől kezdődően induló és egyre jobban gyorsuló folyamat vezetett ehhez a váltáshoz, változáshoz. Útjelző mérföldkövei között megtaláljuk az UNESCO 1972. évi Világörökség egyezményét, az 1975-ös európai épített örökség évét lezáró Amszterdami nyilatkozatot, és így tovább, az 1994-es Narai dokumentumon át egészen az UNESCO 2003-ban elfogadott Szellemi örökség védelmi egyezményéig, az Európa Tanács 2005-ös Farói egyezményéig, és talán még ide illeszthető az UNESCO Általános Kongresszusa által 2011-ben elfogadott „Történeti városi táj” ajánlás (HUL Recommendation) is.*

A modern érárt felváltó posztmodern gondolkodás befolyásától sem mentes paradigmaváltásnak minden részletre kiterjedő elemzése helyett álljanak itt annak a (valószínű-

■ **Photo 2.** Reformed Church in Dej – The interior of the church during and after the intervention © Utilitas

■ **Foto 2.** Biserica Reformată din Dej – Interiorul bisericii pe durata intervenției și după © Utilitas

■ **2. kép:** Dési református templom – A templombelső a beavatkozás előtt és után © Utilitas

“upgraded” and set *alongside* historic buildings and sites of outstanding importance, selected on a scientific basis and granted legal protection (based on their historic and aesthetic features, as well as aspects of identity), and in that specific environment the former are granted identical or even higher worth – in brief, the previously acknowledged clear hierarchy of values is no longer valid;

– consequently, expert knowledge in the identification of heritage assets (if there is a need and capability at all for this) does not have a prevailing significance anymore, which also implies that the way of handling these heritage assets is not mainly a professional issue either: its fate is to be decided by the “heritage community”.

derne ce a înlocuit-o pe cea din epoca modernă, să stea aici (probabilistic) cele mai importante componente și consecințe ale acestora:

– *lângă* monumentele istorice și siturile de importanță deosebită, selectate științific, protejate juridic – datorită valorii lor istorice, estetice, precum și naturii lor de a fi purtătoare a identității – „sunt ridicate” bunuri considerate de către unele comunități ca având valoare de patrimoniu, cărora li se acordă aceeași valoare, sau chiar mai mare în mediul de evaluare dat, adică încetează acceptarea ierarhiei clare de valori existente anterior;

– rolul competenței profesionale în identificarea bunurilor de patrimoniu (dacă mai există cerere și abilitate pentru așa ceva) nu mai are importanță decisivă, din care rezultă fap-

sîthetően) legfontosabb összetevői és következményei:

– a tudományos alapon kiválasztott, jogi védelemben részesülő – történeti, esztétikai, identitáshordozó mivoltuk miatt – kiemelt jelentőségű műemlékek és műemlék helyszínek *mellé* „felemelődnek” az egyes közösségek által örökségi értéknek tekintett javak, amelyeknek az adott értékelési közegükben azonos vagy akár nagyobb értéket tulajdonítanak, azaz megszűnik a korábban világosan fennálló értékhierarchia elfogadottsága;

– azaz az örökségi javak azonosításában a szakmai hozzáértés szerepe (ha egyáltalán van még ilyesmire igény és képesség) már nem meghatározó jelentőségű, amiből az is következik, hogy ezen örökségi javak mikénti kezelése sem elsősorban

Closely related to the above aspects, the utilisation of the existing assets comes to the fore, more specifically their use as economic (re) sources – whether it is a protected historic building or an item recognised as a (built cultural) heritage element. In the course of this endeavour to make use of them, the differentiation between simple heritage item and “top historic building” of outstanding value was/is gradually fading. Evidently this is conflicting with the “classical” principles and practices of historic building conservation and use represented or ought to be represented by the professionals of this field. Yet, the “solution” to this conflict is delivered while neglecting expertise to an increasing and generalised extent, and by too often weakening the mandates of the competent institutions or organisational structures, as these are seen as impediments to certain short-term interests mainly targeting the generation of economic profit.

All the above statements can be concluded in the following way: in a certain sense, the thought of historic building conservation fell victim to its own success, as it managed to be seen not only as a field which consumes and feeds on community resources, but as an investment area, which not only supports itself, but creates and maintains jobs, even generates revenues, not least through tourism which seen as “a final solution to all”. Albeit this might require so-called “smart compromises”, which could do some harm to the preservation of values, yet, when social and economic “benefit” is hoped to be greater than the loss, the latter is seen not only as acceptable, but even as assumable. All this sheds light on the responsibility of decision-makers: owners, developers, state and public institutions. Although (and unfortunately) not only one and not just a few examples could be given, there is a clear general trend of transforming the institutional system of historic building conservation, both the legal and regulatory one, as well as the actual organisational structure.

tul că modul de gestionare a acestor bunuri patrimoniale nu mai este o problemă de specialitate: ce se poate face, ce să se facă cu bunul respectiv, intră în sfera decizională a „comunității patrimoniale”.

În legătură și cu cele anterior expimate, întră în vizor utilizarea bunurilor existente, iar în cadrul acesteia, valorificarea lor ca (re)sursă economică – indiferent dacă e vorba de un bun de patrimoniu protejat, sau de unul recunoscut doar ca element de patrimoniu (cultural construit). Apoi, în acest efort de valorificare, dispare/a dispărut treptat diferența dintre un element simplu de patrimoniu și un „monument istoric de vârf” cu valoare excepțională. Desigur, acest lucru poate intra în conflict, intră în conflict cu principiile și practica reprezentată de către specialiștii în domeniu, sau cu intenția de a reprezenta principiile și practica „clasică” a protejării, reabilitării și utilizării monumentelor istorice, iar „soluționarea” acestui conflict are loc, a avut loc din ce în ce mai general, tot prin marginalizarea profesionalismului. Nu rareori, prin slăbirea puterii sistemului organizațional și marginalizarea instituțiilor care funcționează în acest domeniu, ele sunt considerate obstacole în calea promovării în primul rând a intereselor în scopuri economice profitabile pe termen scurt.

Ceea ce s-a spus până acum poate fi rezumat, într-un anumit sens, că s-a întâmplat ca ideea monumentelor istorice, protecția monumentelor istorice să fi căzut victimă propriului succes, reușind să nu mai fie privit ca un sector „parazit” care consumă resurse comunitare, ci un domeniu de investiție care – nu în ultimul rând, prin veniturile generate de „turismul rezolvă tot” – nu numai că se întreține, nu numai că creează și menține locuri de muncă, ba chiar produce și profit. Acest lucru poate necesita așa-numite „compromisuri inteligente”, în urma cărora poate fi lezată păstrarea valorilor, dar dacă beneficiul socio-economic promite să fie mai mare decât pierderea, atunci aceasta din urmă este privită ca fiind admisibilă, și chiar

szakmai kérdés: az „örökség – közösség” döntési körébe kerül, hogy mi történhet, mi történjék vele.

Összefüggésben az előzőkben kifejtettekkel is, előtérbe kerül a meglévő javak használata, ezen belül is gazdasági (erő)forrásként való hasznosítása – legyen az műemlékként védett vagy csak (épített kulturális) örökségi elemként elismert valami. Ebben a hasznosítási törekvésben aztán fokozatosan eltűnik/eltűnt a különbségtétel az egyszerű örökségi jószág és a kiemelt értékű „csúcs-műemlék” között. Ez természetesen ütközhet, ütközik a terület szakemberei által képviselt vagy képviselni szándékozott „klaszszikus” műemlékvédelmi, műemlék-helyreállítási, műemlékhasználati elvekkel és gyakorlattal, amely ütközés „megoldása” egyre inkább és egyre általánosabban ugyancsak a szakmaiság háttérbe kerülésével történik, történt. Nemritkán az e területen működő intézmények, szervezeti rendszer felhatalmazásainak gyengítésével, háttérbe szorításával, rövid távú, elsősorban gazdasági-profittermelési célzatú érdekvényesítés akadályozójaként, akadályaként tekintve rájuk.

Az eddigieket úgy is össze lehet foglalni, hogy bizonyos értelemben az történt, hogy a műemléki gondolat, a műemlékvédelem saját sikerének áldozatává vált, elérve azt, hogy ne csak a közösségi erőforrásokat fogyasztó, azon „élősködő” ágazatnak legyen tekintve, hanem olyan befektetési területnek, amely – nem utolsósorban a „majd mindent megoldó turizmus” révén keletkező bevételekkel – nemcsak fenntartja magát, nemcsak munkahelyeket teremt és tart fenn, de még nyereséget is termel. Ehhez ugyan szükség lehet úgynevezett „okos kompromisszumokra”, amelyek nyomán aztán az értékek megőrzését érhetik sérelmek – de ha a társadalmi-gazdasági „benefit” nagyobbak ígérkeznek, mint a veszteség, akkor ez utóbbit vállalhatóknak, sőt, egyenesen vállalandóknak tekintik. Mindez rávilágít a döntéshozók – tulajdonosi, fejlesztői, állami-intézményi – felelősségé-

This is carried out along keywords of magic power, such as “deconcentration”, then “decentralisation”, and in the field of regulation, “deregulation”, “being client-friendly”, “decreasing bureaucracy”, etc.

To all this a few more factors are added, which have to be taken into account when determining “where we are now”. Namely the increase, to a yet unseen extent, of offer and demand in the field of the visual, more exactly of the spectacular; visual stimuli are pervading society and the individuals at a massive, unremitting and “unfiltered” scale. The self-confident approach to all these phenomena is further nourished and strengthened by the wide-spread application of Information Technology, applied also in relation with historic buildings and built cultural heritage assets. On purpose, only a single mentioning: the reconstruction-type intervention on historic buildings (or their completion to a never-existed condition) also originates partially from this approach – and from the endeavours to achieve economic results, “(income)-producing historic buildings” or “productive heritage”.

■ Thus, on the basis of the above, the definition of our location (condition) is the following:

- the social expectation and the “demand” placed on the protection and conservation of historic buildings, thus on the professions and professionals committed to this field have changed substantially;
- the relevant organisations and institutions have changed, partially or even entirely disappeared; this refers to professional communities, where new generations of professionals could assume the complex knowledge required by the multidisciplinary work with historic buildings; in brief, the sphere of professionals is getting old (*horribile dictu*, is on the verge of extinction);
- bringing out the maximum possible from heritage assets

de acceptat. Toate acestea pun în lumină responsabilitatea factorilor de decizie, ca proprietari, ca dezvoltatori, ca instituții de stat. Chiar dacă – și din păcate – ar putea fi amintite nu unul și nu doar câteva exemple, în general se constată tendința transformării sistemului instituțional al monumentelor istorice, atât a reglementărilor juridice, cât și a structurilor organizatorice efective. Transformarea este susținută de concepte magice precum „deconcentrare” și apoi „descentralizare”, iar de-a lungul liniei de reglementare, „deregularizare”, „relație bună cu clientul”, „reducerea birocrăției” și altele.

Acestora li se mai adaugă în continuare și alți factori, care trebuie luați în considerare la definirea „unde suntem acum”. Și anume: vizualitatea, mai precis intensificarea fără precedent a ofertei și cerinței în interesul și în domeniul spectaculosului, imensul și neîncetatul, „nefiltrat” flux de stimuli vizuali care se revarsă peste indivizi și societate. Ceea ce, la rândul său, alimentează și întărește această abordare încrezătoare: apariția și aplicarea tot mai largă a tehnologiei informaticii (IT) în contextul monumentelor istorice, al bunurilor de patrimoniu cultural construit. În mod deliberat doar la nivel de mențiune: intenția de abordare a monumentelor istorice de natură reconstructivă, de a realiza ceva (ce nu a fost niciodată înainte) poate deriva parțial din această abordare – și, bineînțeles, din eforturile de a obține rezultatele economice, mai sus amintite (venituri), din „monumente istorice productive”, și din „patrimoniu productiv”.

■ Rezumând și concluzionând cele de mai sus, în linii mari definiția locației (situației) este:

- s-a schimbat radical cerința socială, „comanda” față de protecția și reabilitarea monumentelor istorice, astfel și față de profesiile și specialiștii care au jurat credință acestor profesii;
- organizațiile și instituțiile s-au schimbat, eventual au dispărut parțial sau în totalitate, adică acele ateliere de specialitate

re. Bár – és sajnos – nem egy és nem is csak néhány példa volna említendő, általánosabban is megállapítható trend a műemléki intézményrendszer, mégpedig a jogi-szabályozási és tényleges szervezeti struktúrák átalakításának a trendje egyaránt. Olyan bővös fogalmak mentén, mint a „dekoncentráció”, majd a „decentralizáció”, szabályozási vonalon a „dereguláció”, az „ügyfélbarátság”, a „bürokráciacsökkentés” és társaik.

Mindezekhez még néhány további tényező is csatlakozik, amelyekkel a „hol vagyunk most” meghatározásában számolni szükséges. Nevezetesen: a vizualitás, még pontosabban a látványosság érdekében és területén tetten érhető kínálat és elvárás korábban nem ismert mértékű felerősödése, a társadalomra, az egyénekre zúduló vizuális ingerek hatalmas és szüntelen és „szűretlen” áradata. Ami pedig ezt, az ezzel kapcsolatos magabiztos megközelítést táplálja és tovább erősíti: az információs technológia (IT) egyre szélesebb körű megjelenése és alkalmazása a műemlékekkel, az épített kulturális örökségi javakkal összefüggésben. Szándékosan csak az említés szintjén: a műemlékek rekonstruktív jellegű (és a különféle sosem volt) kiépítésére való szándék is részben ebből a szemléletből eredeztethető – no meg persze a fentebb kifejtett gazdasági eredményekre, a (bevételt) „termelő műemlékekre”, „termelő örökségre” való törekvésekből.

■ A hely-/ (helyzet) meghatározás a fentieket összefoglalva-megismételve tehát nagyjából az, hogy:

- gyökeresen megváltozott a társadalmi elvárás, a „megrendelés” a műemlékvédelemmel, a műemlék-helyreállításokkal és így az erre a hivatásra felelködött szakmákkal, szakemberekkel szemben;
- megváltoztak, esetleg részben vagy teljesen el is tűntek azok a szervezetek, intézmények, azaz olyan szakmai műhelyek, amelyek keretében az újabb szakember-generációk át tud-

does not require mainly the traditional historic building conservation expert knowledge anymore, but a so-called managerial attitude and capabilities;

- the assessment of heritage values is relative, thus the appraisal of historic buildings is also becoming or has already become relative; the value of the existing heritage elements (construed or eventually construed in a creative manner) is not assessed against their authenticity or quality of integrity, but the economic performance they can produce;
- the priority given to the “participatory approach” and to bottom-up initiatives (as a mistaken demand for subsidiarity) not only pushes to the background, but too often renders suspicious those coming forward from “above”, with expert arguments and recommendations.

To these ingredients, not at the most adequate moment, is added and used as a certain, over-emphasised ideological ground the “non-material heritage dimension”, which paradoxically becomes or has become more important than the professional preservation of the material substance, which in fact in its physical existence is conveying this dimension. The appraisal and preservation of heritage assets relies not on the profession or the professionals (as it used to be an axiomatic expectation and requirement concerning historic buildings), but on the community to which the respective heritage asset belongs to, or on those who make decisions on behalf of that community. Thus, in the case of heritage assets regarded by several communities as their own, the “built-in” conflict is guaranteed, and the solution to that conflict cannot request the contribution of the profession previously pushed to the background.

■ The answer to the issue of *replanning* and to the question “where

în cadrul căroră generațiile noi de profesioniști ar putea prelua acele cunoștințe complexe pe care activitatea multidisciplinară de preocupare cu monumente istorice ar necesita-o prin definiție, astfel această profesie este în curs de îmbătrânire (*horribile dictu*, în curs de dispariție);

- pentru „a scoate” maximum dintr-un bun patrimonial nu mai este nevoie în primul rând de cunoștințele de specialitate tradiționale în restaurare, ci așa-numitele atitudini și abilități manageriale;
- atribuirea valorilor patrimoniului este relativă, prin urmare, devine sau a devenit deja relativă și cea a monumentelor istorice; valoarea elementelor de patrimoniu existente, ale celor „refăcute” sau chiar creativ realizate, nu se măsoară prin calitatea autenticității și integrității lor, ci prin rezultatul economic pe care îl pot dobândi;
- „implicarea”, prioritatea accentuată a inițiativei de jos în sus (ca un fel de cerință de subsidiaritate greșit interpretată), nu numai că marginalizează, dar ridică adesea suspiciuni față de cei care vin „de sus” cu argumente și sugestii profesionale.

Pe lângă aceste componente, nu chiar în cel mai bun moment, a apărut ca un fel de bază ideologică „dimensiunea patrimoniului imaterial”, utilizată pentru orice, întrebuintată în mod excesiv, și care, în mod paradoxal, devine/a devenit mai importantă decât conservarea profesională a substanței materiale, care de altfel este purtătoarea acesteia în existența sa fizică. Nu profesia, nu specialiștii sunt custozii evaluării și păstrării bunurilor patrimoniale (așa cum era o cerință axiomatică în cazul monumentelor istorice), ci comunitatea căreia îi aparține bunul patrimonial dat, sau cei care iau decizii în numele comunității respective. Astfel, de exemplu, în cazul bunurilor patrimoniale care sunt considerate că aparțin mai multor comunități, este garantat conflictul „iminent” – rezolvarea că-

năk veni az a komplex tudást, amelyet a műemlékekkel való foglalkozás definíció szerint multidiszciplináris tevékenysége megkövetelne, a szakma tehát előregedőben (*horribile dictu*, kihalóban) van;

- az örökségi javakból a lehetséges maximum „kihozása” elsősorban már nem a hagyományos műemlékvédelmi szakmai tudást, hanem úgynevezett menedzseri hozzáállást és képességeket igényel;
- az örökségi értékek értékelése is viszonylagos, és emiatt aztán azzá válik, vált a műemlékéké is; a létező, az „utángyártott” vagy akár a kreatívan létrehozott örökségi elemek értékét nem a hitelességük és az integritásuk minősége, hanem az általuk elérhető gazdasági eredmény méri;
- a „részvételiség”, az alulról felfelé kezdeményezés elsőbbségének hangsúlyozott prioritása (egyfajta félreértelmezett szubsidiaritási követelményként) nemcsak háttérbe szorítja, de nemritkán mintegy gyanússá is teszi a „felülről”, szakmai érvekkel és javaslatokkal jelentkezőket.

És ezekhez az összetevőkhöz, éppen nem a legjobbkor, egyfajta ideológiai bázisként jelenik meg és használatos a mindenre alkalmazott „nem anyagi örökségi dimenzió” túlhangsúlyozása, ami, paradox módon, fontosabbá válik/vált, mint a fizikai létezésében egyébként azt is hordozó anyagi szubsztancia szakszerű megőrzése. Az örökségi javak értékelésének és megőrzésének nem a szakma, nem a szakemberek a letéteményesei (mint ahogyan az a műemlékek esetében axiomatikus elvárás, követelmény volt), hanem az a közösség, amelyhez az adott örökségi jószág éppen tartozik, vagy aki annak a közösségnek a nevében döntéseket hoz. Így aztán például a több közösség által is sajátjának tekintett örökségi javak esetén garantált a „beépített” konfliktus – amelynek feloldásában már nem lehet a korábban „kitessékelt” szakmaiságra sem számítani.

should we go now, where should we head to” is not simple; though certain trends and tendencies are discernible, no one sees the future. The word “too” is proposed as a keyword, replacing the “or-or” term. As a methodology, cooperation is recommended, implying the appropriate division (formulation) and definition (attributing) of tasks and competencies. This is even more valid for long-term conceptual issues and planned interventions on actual heritage assets – historic buildings. Equally, this should be extended to the promotion of the generational shift within the profession, which still has a chance to be a successful one, both within the countries and regions, and within the international professional cooperation.

Most certainly, becoming a professional in historic building conservation will require practice in the future as well. From this perspective, the supplementation of the former institutional workshops is a great challenge; perhaps first an apparently rather old-fashioned procedure could be applied, namely to re-establish and make functional the relationship between a master and their disciple(s). We might not copy, but learn from the way in which “Living National Treasures” are designated in Japan, in this case treasure meaning not a historical building or work of art, but an individual (master), who is provided a wage (grant) to allow them to transmit their knowledge and experience to disciple(s). The development and operation of a similar system might even trigger a movement which could be promoted and supported on national and even EU level. Similarly, the range of specialties within postgraduate professional education should be enlarged, and not only regarding theoretical education. This also calls for international cooperation, for the alignment of educational programmes, internships for teachers and students, funding and granting scholarships. The recent period of the Covid pandemic largely revealed the opportu-

ruia nu se va mai putea baza pe profesionalismul „expulzat” anterior.

■ Desigur, nu este simplu să răspundem la *întrebarea replanificării*, „încotro ar trebui să mergem acum, în ce direcție”, deoarece, chiar dacă trendurile și tendințele pot fi identificate, nimeni nu vede viitorul. Cuvântul cheie recomandat este „și”, în loc de sau-sau. Iar metodologia să fie cooperantă, și anume în definirea (atribuirea) și separarea adecvată (articularea) a sarcinilor și a competențelor. Acest lucru este valabil în mod natural și exponențial în cazurile conceptuale pe termen lung, precum și în cazul intervențiilor prevăzute asupra unor bunuri de patrimoniu – monumente istorice. În mod similar, toate acestea trebuie aplicate în facilitarea schimbului de generații profesionale – încă posibil de realizat cu succes –, atât pe teritoriul unor țări și regiuni, cât și în cooperarea profesională internațională.

În procesul de devenire/formare ca specialist în domeniul monumentelor istorice, este puțin probabil să se poată evita faptul, că în parte aceasta se poate realiza doar prin practică. În acest sens, suplینirea fostelor ateliere instituționale este o mare problemă – la prima vedere poate ar fi posibil să pornim într-o direcție destul de arhaică: și anume, să restabilim relația funcțională dintre un maestru specializat și discipol(i). Evident, nu pentru a copia, ci pentru a învăța, de exemplu, din modul în care funcționează „Living National Treasure” în Japonia, unde comoara nu este o clădire sau o lucrare istorică, ci o persoană (maestru) care este plătită (recompensată) să transmită cunoștințele sale și experiența sa discipolilor. Prin dezvoltarea și funcționarea unui sistem similar s-ar putea obține o mișcare care să fie promovată și susținută la nivel național și chiar la nivelul UE. La fel ar trebui extinsă oferta de formare profesională postuniversitară, și nu numai pe linie teoretică. Și în acest sens ar fi bine venită, este bine venită cooperarea internațională, coordonarea programelor, schimbul de maștri și discipoli, constituirea

■ *Az újratervezés*, az „akkor most merre menjünk, hová tartunk” kérdésre természetesen nem egyszerű a válasz, mert bár trendek és tendenciák felismerhetők, azért senki sem lát a jövőbe. Kulcsszónak az „is” szócska ajánlható, mégpedig a vagy-vagy helyett. Metodikának pedig az együttműködés, mégpedig a feladatok és a kompetenciák megfelelő szétválasztásával (artikulálásával) és meghatározásával (attribuálásával). Ez természetesen és hatványozottan érvényes hosszú távú, koncepció-nális ügyekre és konkrét örökségi javakon – műemlékeken – tervezett beavatkozásokra. Ugyanígy: ezt érvényessé kell tenni a – még talán éppen eredményesen lehetséges – szakmai generációváltás elősegítésében is, mind az egyes országok-régiók területén, mind pedig a nemzetközi szakmai együttműködésben.

Valószínűleg továbbra sem lesz megkerülhető a műemlékes szakemberré válásban az a vonás, hogy azt részben csak gyakorlat keretében lehet elérni-megvalósítani. Ebben a vonatkozásban az egykori intézményi műhelyek pótlása nagy kérdés – talán leginkább egy első látásra eléggé archaizáló megoldási irányba lehetne elindulni: nevezetesen egy-egy mester és tanítvány(ai) kapcsolatát valahogy újra létrehozni, működtetni. Nyilván nem lemásolni, de tanulni például abból, ahogyan Japánban működik a „Living National Tresor”, azaz a Nemzeti Kincs intézménye, amely kincs ez esetben nem valamely történeti épület, alkotás, hanem olyan személy (mester), aki azért kap fizetést (díjazást), hogy átadja tudását és tapasztalatát a tanítvány(ok)nak. Nemzeti és akár EU-szinten meghirdetendő és támogatandó mozgalom is lehetne valami hasonló kifejlesztéséből és működtetéséből. És ugyanígy: bővíteni kellene a posztgraduális szakmai képzések kínálatát, és nemcsak az elméleti képzés vonalán. E tekintetben is volna, van helye a nemzetközi együttműködésnek, programok összehangolásának, professzorok és hallgatók cseréjének, ösztöndíjak alapításának és alkalmazásának. Az elmúlt „covidos”

■ **Photo 3.** Dominican Monastery Church, today Evangelical Church A.C. in Sighișoara – Before and after the restoration of the Southern Facade, 2021 © Virgil POP, © Utilitas

■ **Foto 3.** Biserica Mănăstirii Dominicane, azi Biserica Evanghelică C.A. Sighișoara – Înainte și după restaurare Fațada Sudică, 2021 © Virgil POP, © Utilitas

■ **3. kép:** Domonkos kolostortemplom, ma a segesvári Á.H. evangélikus templom – A déli homlokzat a helyreállítás előtt és után, 2021 © POP Virgil, © Utilitas

nities in electronic communication, which should not be used only out of restraint, but deliberately utilised for the advantages they ensure, even after the pandemic would (hopefully) be over.

Regarding the commitment of heritage communities – which should be enhanced wherever they exists or should be induced where such commitment does not exist (as of yet) –, the most important task would be the involvement of such communities into the appropriate use, preservation, and continuous maintenance of heritage assets. Evidently, this should allow for the involved actors and communities to become the main beneficiaries of these processes – and this refers not exclusively to material, economic benefits. Thus, they should not be expected to take over the role of the professionals and make proof of expertise. To use an analogy with healthcare: healing can still be carried out best by physicians, but what concerns healthy lifestyle, they can only provide support in that, as it remains the task of the patients.

Last but not least the situation, importance, and future role of international professional cooperation have to be mentioned. Renewal seems a necessity in this regard as well. In a sense, the “outstanding”, “classic” non-governmental organisations of professionals show signs

și aplicarea unor burse. Experiențele ultimei perioade dominată de „covid” arată posibilitățile abundente aferente comunicării bazate pe IT, care pot fi exploatate nu numai din constrângere, ci și în mod conștient, profitând de beneficiile lor – chiar și după sfârșitul (sperat) al epidemiei.

În ceea ce privește implicarea comunităților deținătoare de patrimoniu – care ar fi bine să crească acolo unde sunt și să se creeze acolo unde nu sunt (încă) –, cea mai importantă sarcină a lor este să participe la utilizarea demnă, întreținerea și îngrijirea continuă a bunurilor de patrimoniu. Realizarea acesteia trebuie, desigur, să fie concepută în așa fel încât beneficiarii numărul unu să fie însăși actorii, adică comunitățile implicate – și aici nu trebuie să ne gândim doar la beneficiile materiale și economice. Așadar, nu este nevoie să lăsăm în seama comunităților, sau să ne așteptăm ca ele să substituie specialiștii, expertiza profesională. Folosind o analogie medicală: în continuare vindecarea poate fi realizată cel mai bine de către medici, dar cel mult ei pot să sprijine, să ajute la dezvoltarea și asigurarea continuă a modului de viață, a stilului de trai sănătos, fiindcă depinde de pacienți ca într-adevăr să realizeze această cerință.

Nu în ultimul rând, trebuie menționată situația, importanța și rolul

időszak tapasztalatai bőségesen rámutattak az informatikai alapú kapcsolattartásban rejlő lehetőségekre is, amelyekkel nemcsak élni lehet kényszerűségből, de élni is kell, tudatosan kihasználva a bennük rejlő előnyöket – a járvány (remélt) megszűnése után is.

Az örökségközösségek elkötelezettségét illetően – amelyet jó lenne növelni, ahol van, és létrehozni, ahol (még) nincs – a legfontosabb feladatnak az örökségi javak méltó használatában, fenntartásukban és folyamatos gondozásukban való részvétel tekinthető. Ennek a megvalósulását természetesen úgy kell kialakítani, hogy az első számú haszonélvezői is az érintett szereplők, közösségek legyenek – és itt nem kizárólag anyagi, gazdasági haszonra kell gondolni. Nem azt kell tehát rájuk hagyni vagy elvárni tőlük, hogy lépjenek a szakemberek, a szakmai hozzáértés helyére. Egészségügyi hasonlattal élve: a gyógyítást továbbra is az orvosok tudják a legjobban megvalósítani, de a folyamatos egészséges életmód, életvitel biztosítását legfeljebb támogatni, segíteni tudják, míg annak a megvalósítása bizony már a páciensek dolga.

Végül, de azért nem utolsósorban, essék szó a nemzetközi szakmai együttműködés helyzetéről, fontosságáról és jövőbeni szerepéről is. Ebben a vonatkozásban is szükségesnek látszik valamiféle megújulás, megújítás. Bizonyos értelem-

■ **Photo 4.** Roman Catholic Church in Turda – Vault over the sanctuary, before and after the restoration, 2020 © Virgil POP

■ **Foto 4.** Biserica Romano catolică Turda – Bolta peste sanctuar, înainte și după restaurare, 2020 © Virgil POP

■ **4. kép:** Tordai római katolikus templom – A szentély feletti boltozat a helyreállítás előtt és után, 2020 © POP Virgil

of a certain fatigue, alike the conferences and forums organised by these – not negligibly, as a consequence of not being able to acknowledge entirely the paradigm shift between historic building and heritage mentioned in the introduction.

The non-professional NGOs or those not primarily based on expertise are gaining an increased role in a national and international context alike; yet, this does not necessarily involve a closer cooperation: therefore, strengthening cooperation between them would be one of the parameters of the desired destination. The multiplication of the organisations engaged in heritage preservation have resulted only partially in the increase of the efficiency in dealing with values – perhaps also due to the fact that each one attempted to try out unknown paths, or on the contrary, to follow the example of a successful intervention,

în viitor al cooperării profesionale internaționale. Și în această privință pare să fie necesară un fel de preschimbare, reinnoire. Într-un anumit sens, ONG-urile profesionale „mari”, „clasice”, întâlnirile și forumurile pe care le organizează în mod tradițional se pare că „au oboșit”, nu în ultimul rând datorită faptului că încă nu au putut prelucra în totalitate schimbarea de paradigmă patrimoniu/monumente istorice, amintită în introducere.

Atât la nivel național, cât și internațional s-a intensificat rolul ONG-urilor care nu acționează, sau în primul rând nu acționează pe baze profesionale – ceea ce nu înseamnă însă că aceste organizații ar avea o conlucrare mai strânsă: deci, consolidarea cooperării lor ar fi unul dintre parametrii destinației care trebuie atinsă. Creșterea numărului de organizații preocupate de patrimoniu a condus doar parțial la

ben „kifáradni” látszanak a „nagy”, „klasszikus” szakmai nem kormányzati szervezetek és az általuk hagyományosan szervezett, megrendezett tanácskozások, fórumok is – nem utolsósorban annak következtében is, hogy még mindig nem tudták teljesen feldolgozni a bevezetőben említett műemlék/örökség-paradigmaváltást.

A nem vagy nem elsősorban szakmai bázison működő NGO-k szerepe mind nemzeti, mind nemzetközi vonatkozásban felerősödött – ami azonban nem feltétlenül járt és jár azzal, hogy ezek a szervezetek szorosabban működneek együtt egymással: tehát éppen az együttműködésüknek a felerősítése volna az elérendő úticél egyik paramétere. Az örökséggel foglalkozó szervezetek számának felfutása ugyanis csak kis részben eredményezte az értékekkel való foglalkozás hatékonyságának a növekedését – nem

which finally proved to be unsuitable in their context and unable to ensure help. In turn, the intensification of the importance of “regional” cooperation (like the V4+) instead of or next to “global” cooperation appears to be a tendency.

■ What could be the specificities of our destination set during replanning?

- A clear view of what we are working with, and what knowledge, expertise, dedication, organisational solution it requires.
- The recognition and acknowledgement of the fact (or a commonplace, really) that there is no universal recipe and solution, since each case requires a thorough assessment and the involvement of experts. Whenever a need is expressed for an expert, there will be one available.
- All efficient operation is grounded in cooperation based on mutual trust between representatives of the previous generation, professions, communities, and decision-makers (owners, developers, representatives of the administration and other state institutions).
- The repeated overview and transfer or exchange of principles, practices, and experiences in international cooperation. Alignment: the increased number of partly superfluous meetings, declarations, and recommendations, the inflation of competing events (overlapping both in time and in topic) should be replaced by cooperation and the organisation of coordinated, well-prepared, problem-oriented programmes.

■ Less is more – especially if that less deals with truly timely and significant issues, and if that issue at stake is not only debated, but the solution to it is deliberately and consistently put into application.

o creștere a eficacității gestionării valorilor – nu în ultimul rând, poate pentru că fiecare dintre ele a încercat să pornească pe un drum neumbat sau, dimpotrivă, să urmeze un exemplu de succes, dar nepotrivit, care în cazul dat nu a putut fi de folos. Poate fi evaluată ca tendință intensificarea cooperării „regionale” (cum ar fi V4+) în loc de/pe lângă cooperarea „globală”.

■ Care ar putea fi principalele caracteristici ale obiectivului definit pentru replanificare?

- Pe de o parte, clarificarea exactă a preocupărilor noastre și a cunoștințelor – competență, angajament, soluție organizațională – necesare pentru acesta.
- Identificarea și recunoașterea faptului, de altfel banal, că nu există o rețetă și soluție generală, cunoașterea aprofundată a cazului și implicarea specialiștilor fiind necesară în toate cazurile. Dacă se va arăta nevoia de specialiști, aceștia se vor și găsi.
- Garanția acțiunilor de succes este colaborarea bazată pe încredere reciprocă dintre reprezentanții generațiilor anterioare, a profesiunilor, a comunităților și a factorilor de decizie (proprietari, dezvoltatori, reprezentanți ai administrației și ai statului).
- Clarificarea repetată a principiilor, practicilor și experiențelor în cooperarea internațională, predarea și schimbul acestor informații. Coordonare: în loc de inflația evenimentelor concurente (cu dată și conținut coincidente) și creșterea numerică a întrunirilor, declarațiilor și recomandărilor, care parțial se suprapun, este nevoie de cooperare în organizarea armonizată a evenimentelor cu programe minuțios pregătite, orientate pe obiectiv.

■ „Puținul este mai mult” – mai ales dacă se preocupă într-adevăr de probleme actuale și de fond, și nu doar în treacăt, ci în mod conștient și consecvent, le și realizează, le vom realiza.

utolsósorban talán azért sem, mert ki-ki maga próbált járatlan úton elindulni – vagy, éppen ellenkezőleg, olyan, sikeres, de nem odaillő példát követni, amely az adott esetben nem tudott segíteni. Tendenciának értékelhető a „globális” együttműködés helyett/mellett a „regionális” együttműködés (például a V4+) jelentőségének a felerősödése.

■ Melyek lehetnek az újratervezéshez meghatározott célpontunk fő jellemzői?

- Egyrészt annak a tisztánlátása, hogy pontosan mivel foglalkozunk, és ahhoz milyen tudás – szakértelem, elkötelezettség, szervezeti megoldás szükséges.
- Annak az egyébként közhelyszámba menő ténynek a fel- és elismerése, hogy nincs általános recept és megoldás, minden esetben szükséges annak az esetnek az alapos ismerete és a hozzáértők bevonása. Ha szükség mutatkozik hozzáértőkre, akkor lesznek is.
- Minden eredményes működésnek az alapja a kölcsönös bizalom alapuló együttműködés: az előző generáció képviselőivel, a szakmák, a közösségek és a döntéshozók (tulajdonosok, fejlesztők, igazgatási és egyéb állami képviselők) között.
- A nemzetközi együttműködésben az elvek, gyakorlat és tapasztalatok ismétlődő tisztázása és átadása-cseréje. Összehangolt-ság: az egymást részben kioltó rendezvények, nyilatkozatok és ajánlások számbeli növekedése, az egymással versengő (időpontjaikban ütköző és tartalmukban átfedő) rendezvények inflációja helyett együttműködés, összehangolt rendezvényprogramok jól előkészített, problémaorientált, harmonizált megszervezése.

■ „A kevesebb több” – főleg ha az valóban időszerű és érdemi kérdésekkel foglalkozik, és ha nemcsak szó esik róla, de tudatosan és következetesen meg is valósítják, meg is valósítjuk.

■ EMÓDI Tamás¹

Frigyes SCHULEK și restaurarea bazilicii romanice din Acâș²

■ **Rezumat:** Restaurarea de către Frigyes SCHULEK (1841-1919) a Bisericii Reformate din Acâș (jud. Satu Mare) dintre anii 1896 și 1901, lucrare executată cu ajutorul meșterului Vilmos BLACHO, a fost una dintre marile intervenții ale domeniului protecției monumentelor istorice din perioada dinaintea de Primul Război Mondial. Articolul parcurge, pe baza documentelor de arhivă, etapele acestei restaurări, face o evaluare a intervenției în cadrul activității arhitectului și în contextul practicii de restaurare din acea epocă, respectiv prezintă rezolvarea, în cadrul intervențiilor recente, a unor aspecte moștenite ca urmare a restaurării conduse de SCHULEK.

■ **Cuvinte cheie:** Acâș, Ákos, biserică reformată, Frigyes SCHULEK, Friedrich SCHMIDT, Vilmos BLACHO, restaurare, conservare, autenticitate, stil istorizant, purism

■ Restaurarea de către Frigyes SCHULEK (1841-1919) a Bisericii Reformate din Acâș (jud. Satu Mare) constituie una din cele mai importante file ale istoriei activităților de conservare a monumentelor de arhitectură din zona estică a Bazinului Carpatic de dinaintea de Primul Război Mondial. SCHULEK, absolvent al Institutului Politehnic din Buda și al Academiei de Artă din Viena, unul din fondatorii Asociației Wiener Bauhütte și discipol al lui Friedrich SCHMIDT, a devenit în 1872 arhitect titular al proaspăt înființatei Comisii Provizorii a Monumentelor Istorice, prima instituție de stat ungară destinată protejării monumentelor istorice, unde a activat până la sfârșitul vieții (FARBAKYNE DEKLAVA 2017, 12-13).

În această calitate, lucrările de execuție supravegheate sau conduse anterior de István MÖLLER (1860-1934) – printre care și Acâșul, unde au fost realizate releeve ale bisericii afectate de cutremurul din 1880 – au fost preluate la sfârșitul anului 1895 de Frigyes SCHULEK (MÉM MDK³, Irattár: MOB-iratok, 1895/204; 1896/48, 114, 125). Procesul proiectării, modul de operare și etapele de execuție ale restaurării dintre anii 1896 și 1901 pot fi reconstituite în detaliu pe baza documentațiilor păstrate în arhiva fostei Comisii Naționale a Monumentelor Istorice (CNMI) din Budapesta.

SCHULEK face o vizită la fața locului între 27-30 iulie 1896, în urma căreia la 12 august prezintă CNMI-ului un raport (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/32; Irattár: MOB-iratok, 1896/125) însoțit de releeve și fotografii (MÉM MDK, Tervtár, inv. K 513-552; Fotótár, poz. inv. 11247, 11250,

1 Arhitect, Restitutor SRL, Oradea, România

2 O variantă mai amplă a articolului a apărut în volumul KOLLÁR 2011, 66-84.

3 Fostul Institut pentru Patrimoniul Cultural – Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH), devenit între 2012 și 2017: Centrul Național pentru Administrarea Patrimoniului Cultural Gyula Forster – Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, iar după 2017: Muzeul Maghiar de Arhitectură și Centru de Documentare a Protecției Monumentelor Istorice – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK).

Frigyes SCHULEK and the Restoration of the Romanesque Basilica in Acâș

■ **Abstract:** The restoration, by Frigyes SCHULEK (1841-1919), of the Calvinist Church in Acâș (Satu Mare Co.) between 1896 and 1901, implemented with the assistance of foreman Vilmos BLACHO, was one of the most significant interventions in the field of historic building conservation before World War I. The article reviews, based on the archival evidence, the stages of the restoration, it assesses the intervention in the context of the architect's oeuvre and within the period's conservation practice, and it presents the solving, during the most recent interventions, of certain issues that had arisen as a consequence of the restoration led by SCHULEK.

■ **Keywords:** Acâș, Ákos, Calvinist church, Frigyes SCHULEK, Friedrich SCHMIDT, Vilmos BLACHO, restoration, conservation, authenticity, Historicist style, purity of style

■ The restoration, by Frigyes SCHULEK (1841-1919), of the Calvinist Church in Acâș (Satu Mare Co.) is considered one of the most important pages in the history of the historic building conservation practice in the eastern area of the Carpathian Basin before World War I. SCHULEK, a graduate of the Polytechnic Institute in Buda and of the Academy of Fine Arts in Vienna, one of the founders of the Wiener Bauhütte and disciple of Friedrich SCHMIDT, became in 1872 an architect of the newly established Provisional Committee for Historic Monuments, the first Hungarian state institution dedicated to the protection of historic buildings, where he was active until the end of his life (FARBAKYNE DEKLAVA 2017, 12-13).

In this capacity, the implementation works previously supervised or led by István MÖLLER (1860-1934) – including Acâș, where surveys of the church affected by the 1880 earthquake were conducted – were taken over at the end of 1895 by Frigyes SCHULEK (MÉM MDK³, Irattár:

1 Architect, Restitutor Ltd., Oradea, Romania.

2 A more detailed version of the article was published in KOLLÁR 2011, 66-84.

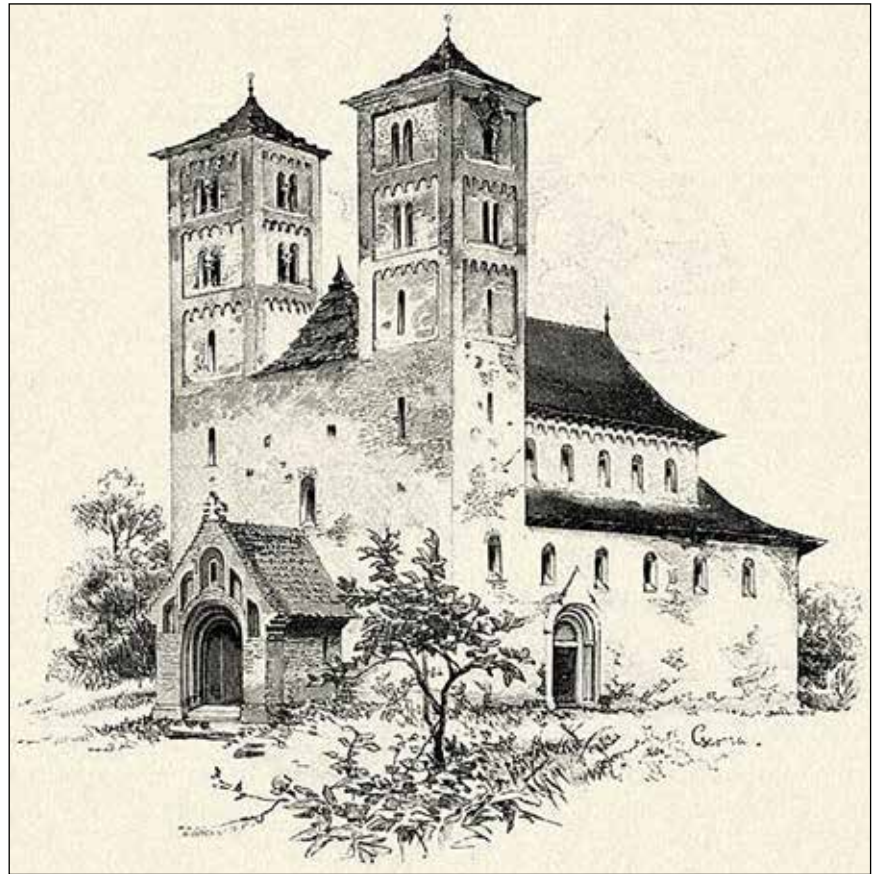
3 Former National Office for Cultural Heritage – Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH), which, between 2012 and 2017, became the

MOB-iratok, 1895/204; 1896/48, 114, 125). The design process, operational methods, and implementation stages of the restoration between 1896 and 1901 can be reconstructed in detail based on the documentation kept in the archives of the former National Committee for Historic Monuments in Budapest.

SCHULEK visited the site between July 27-30, 1896, after which on August 12 he presented to the National Committee a report (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/32; Irattár: MOB-iratok, 1896/125) accompanied by surveys and photographs (MÉM MDK, Tervtár, inv. K 513-552; Fotótár, poz. inv. 11247, 11250, 11253, 65710), proposing to send foreman Vilmos BLACHO to Acâș as responsible for the implementation works. BLACHO arrived in Acâș on September 2, 1896, carrying SCHULEK's designs (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11759, 11760, 11763, 11779) and dispositions, completed on September 7 with a set of four drawings (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11784, 11785, 11805, K 511, 11758, 11763, 11805) and an action plan in stages (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/17). The objectives and sequence of the proposed interventions can be outlined based on the Construction Site Diary, the correspondence between BLACHO and SCHULEK, and the Report submitted by the latter on May 6, 1897 (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/33⁴, 700/27⁵, Blacho-Schulek correspondence).

In September 1896, the wooden structures inside the towers⁶ and the two baroque tower roofs were dismantled; foundation works were started at the western portico and the western gallery's arches, as well as repair works on the northern tower's facing. During October, the old western portal was replaced with a new one, the masonry of the southern and northern towers was partially repaired, the fifth floor of the latter was demolished, and the reconstruction works of the gallery arches and its upper floor vault were continued.

The 16 colonettes for the tower windows and the stone blocks needed to carve the mouldings⁷ arrived on October 18, through the care of master craftsman BAUMANN, and from this moment on, two or three stonemasons worked continuously on both carving and assembly. Metal tie-rods were embedded in the thickness of the masonry on four levels of the towers. The vault above the gallery's ground floor

■ Fig. 1. Desen al lui Károly CSERNA din 1901 (JÓKAI 1901)

■ Figure 1. Drawing by Károly CSERNA in 1901 (JÓKAI 1901)

11253, 65710), propunând trimiterea la Acâș ca responsabil cu execuția a meșterului Vilmos BLACHO. Acesta a sosit la Acâș pe 2 septembrie 1896, având asupra lui planșele (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11759, 11760, 11763, 11779) și dispozițiile lui SCHULEK, completate pe 7 septembrie cu un set de patru desene (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11784, 11785, 11805, K 511, 11758, 11763, 11805) și un plan de acțiune etapizat (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/17). Obiectivele și succesiunea intervențiilor propuse pot fi conturate pe baza Jurnalului construcției, a corespondenței dintre BLACHO și SCHULEK, respectiv a Raportului înaintat de cel din urmă la 6 mai 1897 (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/33⁴, 700/27⁵, corespondența Blacho-Schulek).

În septembrie 1896 au fost demontate structurile de lemn din interiorul turnurilor⁶ și cele două coifuri baroce, au fost începute lucrările de fundare a porticului vestic și a arcadelor tribunei, precum și reparațiile paramentului turnului nordic. În cursul lunii octombrie a fost înlocuit vechiul portal vestic cu unul nou, s-a reparat o parte din zidăria turnului sudic și cel nordic, demolându-se etajul cinci al celui din urmă, și au continuat lucrările de reconstrucție a arcadelor tribunei și a bolții de la etaj.

Pe data de 18 octombrie au sosit prin grija meșterului BAUMANN cei 16 stâlpișori și blocurile din piatră necesare pentru confecționarea cornișelor,⁷ și începând din acest moment doi sau trei meșteri pietrari au lucrat permanent atât la prelucrarea, cât și la montarea lor. În grosimea zidărilor au fost

Gyula Forster National Centre for Cultural Heritage Management – Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, and after 2017 the Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK).

4 Construction Site Diary, 1896.

5 Report of May 7, 1897.

6 The wooden structures filled out the towers completely, from the ground floor to the roofs (MÉM MDK, Irattár: MOB-iratok, 1896/125).

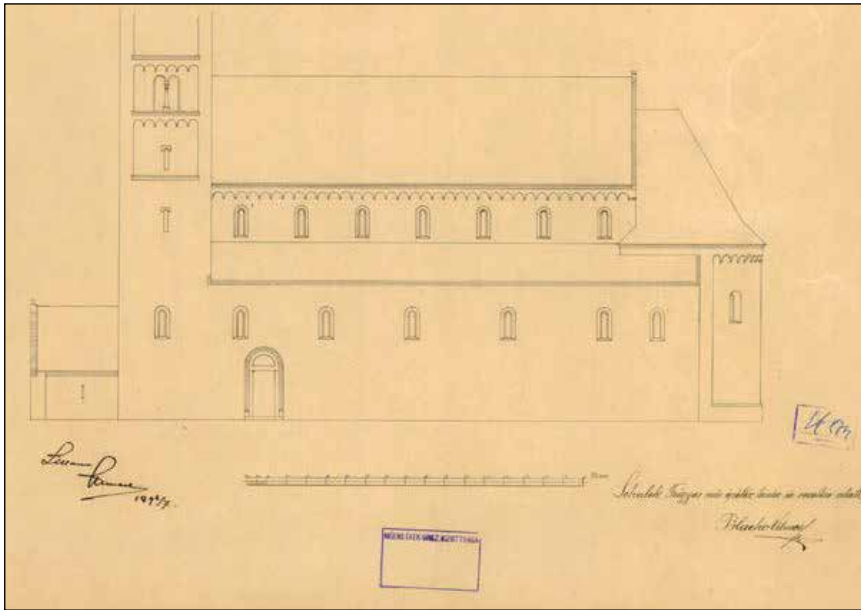
7 Although we do not have exact clues and the surveys do not indicate them, the archival photographs suggest the existence of stone mouldings at the lower parts of the tower walls' recessed areas.

4 Jurnalul construcției, 1896.

5 Raportul din 7 mai 1897.

6 Structurile de lemn cuprindeau interiorul turnurilor de la parter până la coifuri (MÉM MDK, Irattár: MOB-iratok, 1896/125).

7 Deși nu avem indicii exacte și nici releveele nu le semnalează, totuși fotografiile de arhivă ne sugerează existența unor cornișe din piatră la părțile inferioare ale câmpurilor paretale retrase ale turnurilor.

■ **Fig. 2.** Fațada sudică, propunere din 1897 – desenul lui Vilmos BLACHO (MÉM MDK, Tervtár, inv. K874)
■ **Figure 2.** Southern elevation, proposal from 1897 – drawing by Vilmos BLACHO (MÉM MDK, Tervtár, inv. K874)

încadrați tiranți metalici pe patru paliere ale turnurilor. Bolta de la partea tribunei și frontonul vestic au fost demolate (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/22⁸). În ultimele zile ale lunii au început lucrările de reconstrucție a etajului superior și a porticului, precum și cele de cămășuire a zonelor inferioare ale paramentului colateralei nordice. În noiembrie au fost definitivate turnul nordic și cornișa acestuia, învelitoarea porticului, consolidările, completările și reconstrucțiile zidărilor, arcașelor și stâlpului turnului sudic. Ambele turnuri au fost acoperite provizoriu cu șarpante joase în patru ape.

Cu siguranță, printre motivațiile care au stat la baza intervențiilor de cămășuire și consolidare proiectate de SCHULEK se afla starea proastă de conservare a asizelor inferioare din cărămidă. Registrul Parohiei menționează faptul că la cutremurul din 15 septembrie 1834 s-au produs cinci fisuri în zidăria bisericii, acestea fiind împănate și astupate superficial înainte de intervențiile din 1896. Nu știm ce anume a impus reconstrucția arcașelor dublou și a bolții de la parterul tribunei, este posibil ca bolta boemă introdusă în perioada modernă, dar și arcadele să fi suferit tot la cutremurul menționat. Mai știm că datorită stării învelitorii de șindrilă și a infiltrațiilor de apă pluvială în zona dintre cele două turnuri, bolta etajului tribunei a fost afectată serios (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/19). Se mai menționează și o fisură existentă în colțul interior sud-vestic al turnului sudic, respectiv o crăpătură în zona de mijloc a fațadei vestice, sub fronton (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/27).

La finele anului 1896, SCHULEK a întocmit un raport preliminar, iar varianta finală a fost redactată și predată la 6 mai 1897 (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/29), fiind însoțită de 11 planșe desenate, alte șase desene cu propuneri pentru lucrările din 1897 și un deviz (MÉM MDK, Tervtár⁹).

În anii următori lucrările au stagnat. Se pare că impasul nu s-a datorat exclusiv lipsei asigurării fondurilor financiare, ci și celorlalte obligații ale lui SCHULEK la diferitele șantiere de restaurare ale Monarhiei Austro-Ungare. Arhitectul, implicat în lucrările de la castelul din Hunedoara, la bisericile din

and the western gable were demolished (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/22⁸). In the last days of the month, the reconstruction works of the gallery's upper floor and of the portico, as well as the refacing of the northern aisle's lower areas began. In November, the northern tower and its cornice, the portico roofing, as well as the consolidation, completion, and reconstruction of the masonry, arches, and pillar of the southern tower were completed. Both towers were temporarily covered with low pyramid roof structures.

Certainly, among the motivations behind the refacing and consolidation interventions planned by SCHULEK was the poor condition of the lower brick courses. The Parish Register mentions that during the earthquake of September 15, 1834, five cracks appeared in the church masonry, which were filled and covered superficially prior to the interventions of 1896. We do not know what issue required the reconstruction of the transverse arches and the vault above the gallery's ground floor, it is possible that the domical vault that was built in the modern period, but also the arches were damaged during the above-mentioned earthquake. We also know, that due to the condition of the shingle roofing and to the rainwater infiltrations in the area between the two towers, the vault of the gallery's upper floor was seriously affected (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/19). A crack in the south-western inner corner of the southern tower is also mentioned, respectively one in the middle of the western elevation, below the gable (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/27).

At the end of 1896 SCHULEK drew up a preliminary report, the final version being drafted and submitted on May 6, 1897 (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/29), accompanied by 11 drawn designs, other six drawings with proposals for the works of 1897, and a price quote (MÉM MDK, Tervtár⁹).

In the following years, the works stagnated. It seems that the standstill was not caused only by the lack of financial funds, but also by SCHULEK's other obligations on the various restoration sites of Austria-Hungary. The architect, involved in the works at Hunedoara Castle, the churches in Ják, Bratislava (the church of the Poor Clares and Franciscans, as well as the dome), Prešov, and Pécs, and last but not least, the Fisherman's Bastion in Buda Castle, could not meet all the demands and so, even if in 1901 the funds needed to finish the work were eventually allocated, the technical design and financial project were still late.

We find out about the works from the autumn of 1901 from the archival material that includes numerous dated design drawings, from which we can derive the se-

8 Scrisoarea lui BLACHO din 25 octombrie către SCHULEK.

9 Variante mai vechi: K 509 (K 873), K 510 (K 874), K 512, K 871, K 881, K 889 (K 890), K 901, K 906, K 908. Variante finale: K 868, K 870 (11756–11757), K 873, K 874, K 890. Respectiv inv. 11766, K 508 (= K 889), K 511, K 881, K 901.

8 BLACHO's letter to SCHULEK, dated October 25.

9 Older variants: K 509 (K 873), K 510 (K 874), K 512, K 871, K 881, K 889 (K 890), K 901, K 906, K 908. Final variants: K 868, K 870 (11756–11757), K 873, K 874, K 890. Respectively inv. 11766, K 508 (= K 889), K 511, K 881, K 901.

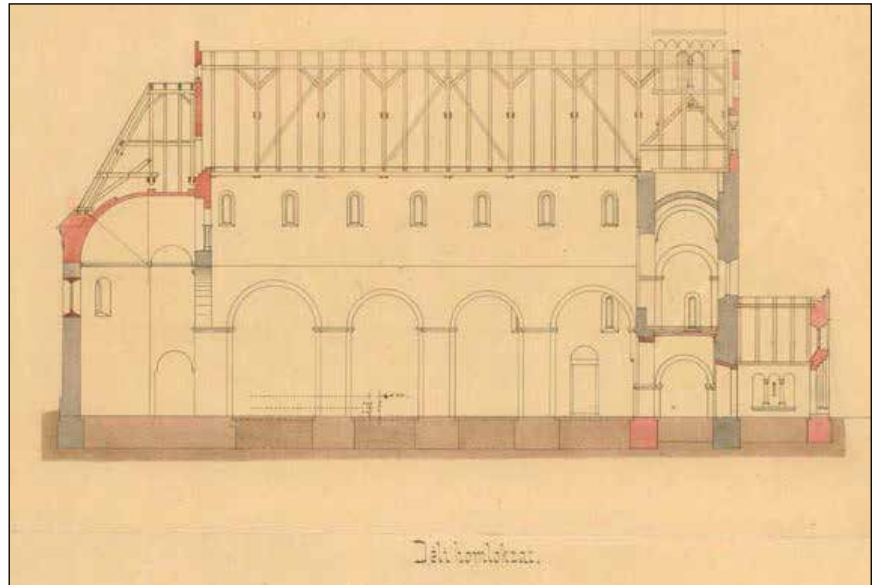
quence of interventions. Thus, the most important works were the following: lowering the floor level and landscaping, re-weaving and completing the masonry at the lower courses of the apse and side aisles, building the staircase to the gallery and the vaults over its ground floor, repairing the southern tower walls and rebuilding its upper floor, as well as the western gable and the apse vault, constructing a new roof structure and slabs above the nave and aisles, as well as the two tower roofs, installing the joineries and stone elements, rendering the interior walls, building interior wooden stairs in the towers, laying the new floor, installing the decorative glazing, sheet metal and wrought iron elements, as well as laying the roofing.

Between July 17 and the beginning of August 1901, drawings were made of the western gable, the window designed here, the roof structure of the nave's western segment, the tower roof finials, the spouts, and parts of the apse base (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11765, 11776, 11777, 11781, 11801).¹⁰ The ink drawings representing the elements of the apse that had to be rebuilt, the tie-rods to be embedded, and the cross-sections of the naves (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11790, 11791, 11798, K 506), as well as a coloured longitudinal section and a ground plan (MÉM MDK, Tervtár, inv. K 505, K 507) certainly come from the same period.

The last works – implemented in November 1901 – were those of the gallery staircase (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11778)¹¹ and the access door fittings (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11770, 11767, 11768, 11769). On November 26, János SCHULEK¹² reported on the possibility of handing over the church for use in December, leaving only minor vertical systematisation works for the following year (MÉM MDK, Irattár: MOB-iratok, 1901/481).

“We must protect the brickwork’s appearance so as not to alter the archaic image of the building” (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/19) – wrote SCHULEK in one of the dispositions, however, this is the position of the historicising architect, rather than that of the restorer. The decisive influences for the option of exposed brickwork to the detriment of plastered elevations came from the Wiener Bauhütte school, which produced and perpetuated a specific appetite for exposed brick architecture within the Historicist style, respectively from the works of his mentor, Friedrich SCHMIDT.¹³

Looking at the façade of the church in Acâș, one can recognise the typical image created by the juxtaposition of exposed brick surfaces and white limestone elements (cornices, mouldings, two-light window frames with colonettes, finials, and

■ Fig. 3. Secțiune longitudinală (cu roșu sunt marcate propunerile de reconstruire) (MÉM MDK, Tervtár, inv. K874)

■ Figure 3. Longitudinal section (the reconstruction proposals are marked in red) (MÉM MDK, Tervtár, inv. K874)

Ják, Bratislava (biserica clariselor și a franciscanilor, respectiv domul), Prešov și Pécs și, nu în ultimul rând, la Ansamblul Bastionului Pescarilor din Buda, nu a mai făcut față tuturor solicitărilor și astfel, chiar dacă până la urmă în 1901 au fost alocate fondurile necesare finalizării șantierului, proiectul tehnic și financiar au tot întârziat.

Despre lucrările din toamna anului 1901 aflăm din materialului arhivistic, ce cuprinde numeroase planșe desenate datate, din care putem deduce succesiunea intervențiilor. Astfel, cele mai importante lucrări au fost următoarele: reducerea cotei de călcare și amenajarea terenului, rețeseri și completări de zidării la asizele inferioare ale absidei și colateralelor, realizarea scării de acces la tribună și a bolților parterului tribunei, reparații ale zidurilor turnului sudic și reconstrucția etajului superior, precum și a frontonului vestic, a bolții corului, realizarea unei șarpante noi și a planșeelor navelor, a coifurilor celor două turnuri, montarea tâmplăriilor și a elementelor din piatră, tencuirea pereților interiori, realizarea scărilor de lemn interioare din turnuri, a noii pardoseli, a geamurilor decorative, a pieselor din tablă și a feronierilor, precum și a învelitorii.

Între 17 iulie și începutul lunii august 1901 au fost întocmite desenele privind frontonul vestic, ferestra proiectată aici, șarpanta segmentului vestic al navei, pinacolele coifurilor, garguiile și piesele soclului absidei (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11765, 11776, 11777, 11781, 11801),¹⁰ și cu certitudine provin din aceeași perioadă și desenele în tuș reprezentând elementele de reconstruit ale corului, tiranții de încastrat și secțiunile navelor (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11790, 11791, 11798, K 506), precum și o secțiune longitudinală colorată și un plan (MÉM MDK, Tervtár, inv. K 505, K 507).

Ultimele lucrări – executate în noiembrie 1901 – au fost cele ale scării tribunei (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11778)¹¹ și feronierile ușilor de acces (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11770, 11767, 11768, 11769). În 26 noiembrie János SCHULEK¹² relatează despre posibilitatea predării bisericii către folosință în decembrie, pentru anul următor rămânând doar lucrări minore de sistematizare verticală (MÉM MDK, Irattár: MOB-iratok, 1901/481).

10 The drawings of the sheet metal decorative pieces probably date from the same period (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11772, 11773, 11775).

11 November 7, 1901.

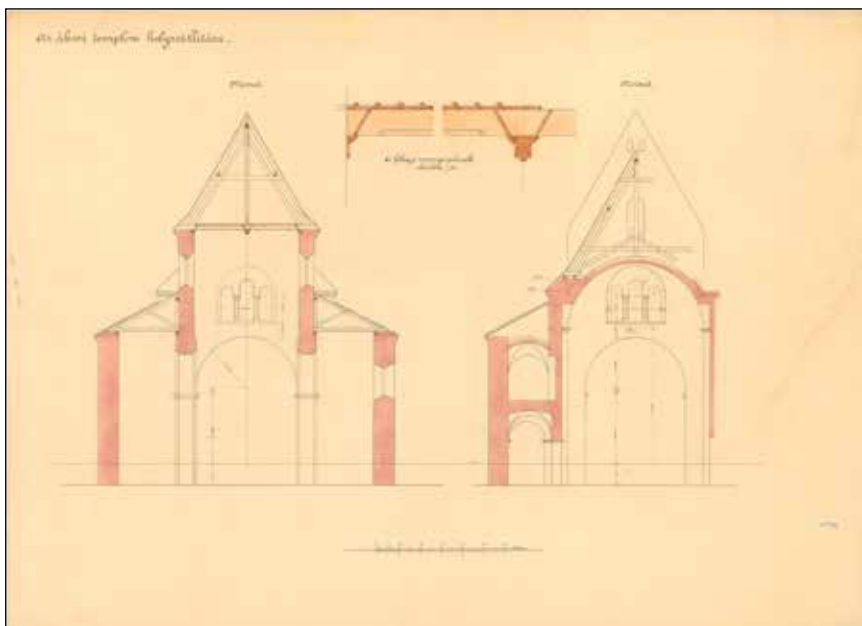
12 The architect’s son, of the same profession [ed. note].

13 Regarding the ideological and historical grounding for the restorations of the time, see: MAROSI 1983; SISA 2002.

10 Desenele pieselor decorative din tablă datează probabil din aceeași perioadă (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11772, 11773, 11775).

11 7 noiembrie 1901.

12 Fiul arhitectului, de aceeași meserie [notă ed.].

■ Fig. 4. Secțiuni transversale cu șarpanta nouă (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11791)
■ Figure 4. Cross sections with the new roof structure (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11791)

„Trebuie să protejăm aspectul cărămizii pentru a nu altera imaginea arhaică a clădirii” (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/19) – scrie SCHULEK într-una din dispoziții, însă aceasta este mai degrabă poziția arhitectului istorizant, decât cea a restauratorului. Influențele determinante pentru opțiunea privind cărămida aparentă în detrimentul fațadelor tencuite au venit din partea școlii Wiener Bauhütte, care a produs și perpetuat apetitul specific pentru arhitectura cărămizii aparente în cadrul stilului istorizant, respectiv din partea mentorului Friedrich SCHMIDT.¹³

Privind fațada principală a bisericii din Acâș, se poate recunoaște imaginea tipică creată de alăturarea suprafețelor de cărămidă aparentă și a elementelor din calcar alb (cornișe, ancadramente de ferestre bifore cu stâlpișori, pinacle și gargaue) a Bisericii Reformate din Piața Calvin din Szeged, proiectată de SCHULEK între 1880-1883 în stil istorizant. Arcadele oarbe ale frontonului fațadei principale a clădirii din Szeged se înșiră în mod identic cu cele ale porticului din Acâș – cu un gol de fereastră la mijloc –, prefațându-le parcă.

S-au utilizat două tipuri de piatră: un calcar dur, alb, de calitate foarte bună, extrasă din cariera de la Süttő (Ungaria) și transportată la Acâș sub forma pieselor finite (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/29, 700/37) pentru stâlpișorii și consolele ferestrelor, precum și la pinacle, respectiv un calcar din Miocenul mediu, de calitate inferioară pentru pinionul porticului și ferestrelor coifului, precum și la cornișele turnului.

În ce privește acoperișul colateralelor, SCHULEK nu a reconstruit sistemul original – deductibil din releveele lui MÖLLER –, ci a conceput o structură cu popi sprijiniți pe talpa așezată pe retragerea zidului și arbaletrieri, care compun împreună o șarpantă aparentă în două ape.

Soluția secțiunii cu retrageri a colțurilor stâlpilor și pilaștrilor de la tribună – pe care reazemă muchiile bolții în cruce – este o invenție a lui SCHULEK, și a devenit posibilă odată cu cămășuirile efectuate de-a lungul întregului perimetru al zidurilor. Cornișele profilate ale stâlpilor și pilaștrilor nu urmăresc însă aceste retrageri. Modelul introducerii unor arce perimetrice sub bolțile parterului tribunei l-a servit arcul medieval al traveei de mijloc, rămas *in situ*, însă și rezolvarea similară a spațiilor de sub tribuna bisericii benedictine din Ják (Ungaria) i-ar fi putut sugera aceeași soluție.

¹³ În privința suportului ideologic și istoric al restaurărilor din epocă vezi: MAROSI 1983; SISA 2002.

spouts) of the Calvinist Church in Calvin Square, Szeged (Hungary), designed by SCHULEK between 1880-1883 in Historicist style. In Szeged, the blind arches on the gable of the building's façade line up identically with those of the portico in Acâș, with a window opening in the middle, seemingly prefacing them.

Two types of stone were used: a hard, white limestone of very good quality, extracted from the Süttő quarry (Hungary) and transported to Acâș as finished pieces (MÉM MDK, Irattár: Schulek-hagyaték, inv. 700/29, 700/37) for the window colonettes and springers, and the finials, as well as a limestone from the Middle Miocene, of inferior quality, for the top of the portico's gable and the windows of the tower roofs, as well as for the tower cornices.

As for the roof of the side aisles, SCHULEK did not reconstruct the original system – deducible from MÖLLER's surveys –, but designed a structure with posts and angled struts resting on a plate that runs along the lower part of the clerestory wall, which, seen from below, has the appearance of an open saddleback roof structure.

The narrow, angular elements projecting from the corners of the gallery's pillars and pilasters – on which the arrises of the cross-vaults rest – are an invention of SCHULEK, and became possible due to re-facing the entire perimeter of the walls. However, the imposts of the pillars and pilasters do not follow the lines of these projecting elements. The model for inserting transverse arches around the perimeters of the vaults above the gallery's ground floor was provided by the mediaeval arch of the middle bay, which remained *in situ*, but the similar solution of the spaces under the gallery of the Benedictine church in Ják could also have suggested this same solution.

There was a significant contrast between the image of the elevations, as inherited from SCHULEK, and that of the interior space, when the task of resuming the design of major rehabilitation works came to us: due to the lack of a covering finish, the texture of the exterior facing allowed a direct perception of primary information regarding the mediaeval masonry and later interventions, an easy reading of the measure of authenticity, which offered some scientific satisfaction, despite being confident in stating that such nudity of the church's carcass is too unlikely to have existed over the centuries.

Instead, the thick and smooth, white-washed render, which completely covered the interior walls, gave the space a high level of sterility. The stripping of the historical renders in 1896 was most certainly unsupervised and resulted in the loss of some murals (we only managed to identify a small fresco fragment on the western wall, under the gallery). The wall archaeology study showed that some important elements were made of stone – the imposts decorated with mouldings of the pillars at the gallery and the nave, respectively at the springing of the apse vault, the lower

courses of the arches delimiting the side aisles, the frames of the side altar niches, certain masonry edges –, which are worth highlighting despite their precarious state of preservation in some cases, in order to nuance and establish a certain hierarchy of the tectonic elements. This circumstance, as well as the capture on relatively small surfaces of the original mediaeval finishing method – wiping the excess mortar from the masonry over the brick courses, creating a discontinuous plaster, with localised areas, in the form of a thin crust (a process identified at a number of other Romanesque churches) –, led us to re-evaluate the initial proposal to render the walls with a method using the back of the trowel and instead to try to convey this specific texture by applying a thicker whitewash. Thus resulted a finish that on the one hand lets the texture of the walls transpire, on the other hand slightly camouflages the discontinuities caused by the re-weaving and re-facing of 1896-1901 and 2018-2019, the final image being clearly different from that left by SCHULEK and significantly closer to the original.

*

Returning to the main subject, if we try to take stock of the restoration led by SCHULEK, we can conclude that in the shadow of his large construction sites in Bratislava, Prešov, Levoča, Sabinov, Spišský Štvrtok (Slovakia), but especially in Ják and Budapest (Hungary), the interventions designed at Acâș did not promise spectacular solutions. What could be staged to amaze the visitor after the demolition of the two baroque tower roofs, considered “foreign” and “threatening to collapse”, was implemented in the first stage of funding. SCHULEK crossed the limits of authentic-

■ **Foto. 1.** Fotografie din 1896 cu coifurile baroce ale turnurilor (MÉM MDK, Fotótár, neg. inv. 128.257)

■ **Photo 1.** Photograph from 1896 with the towers' baroque roofs (MÉM MDK, Fotótár, neg. inv. 128.257)

*

Între imaginea moștenită de la SCHULEK a fațadelor și cea a spațiului interior exista un contrast semnificativ în momentul în care ne-a parvenit sarcina reluării proiectării unor lucrări majore de reabilitare: datorită lipsei unui finisaj acoperitor, textura paramentului exterior permitea o percepție directă asupra unor informații primare cu privire la zidăriile medievale și la intervențiile ulterioare, o citire facilă a măsurii autenticității, ceea ce oferea o oarecare satisfacție de ordin științific, în ciuda faptului că putem afirma că o atare nuditate a carcasei lăcașului de cult este prea puțin probabil să fi existat în decursul secolelor.

În schimb, tencuiala groasă și lisă, văruiată, ce acoperea integral pereții interiori, conferea spațiului o mare doză de sterilitate. Decaparea tencuielilor istorice în 1896 a fost cu siguranță nesupravegheată și s-a soldat și cu pierderea unor picturi murale (am reușit să identificăm doar un fragment mic de frescă pe peretele vestic, sub tribună). Din cercetările de parament a reieșit că există elemente importante realizate din piatră – cornișele profilate ale stâlpilor tribunei și navei, respectiv de la nașterea bolții absidei, asizele inferioare ale arcadelor dintre colaterale, ancadramentele nișelor de altare laterale, anumite muchii de zidării –, care, în ciuda stării de conservare pe-alocuri precare, merită puse în valoare pentru a nuanța și ierarhiza puțin elementele tectonice. Această circumstanță, precum și surprinderea pe suprafețe relativ restrânse a modului de finisare originală medieval-timpurie – ștergerea peste asizele de cărămidă a mortarului de zidărie în exces, creându-se o tencuială discontinuă, cu prezențe insulare, de forma unei cruste subțiri (procedeu identificat la o serie de alte biserici romanice) –, ne-a determinat să reevaluăm propunerea inițială de a tencui zidurile cu tehnica dosului mistriei și să încercăm redarea acestei texturi specifice prin aplicarea unei văruieli mai groase. Prin urmare, a rezultat un finisaj care pe de o parte lasă să transpare textura paramentului, pe de altă parte camuflează ușor discontinuitățile datorate rețeserilor și cămășuirilor din 1896-1901 și a celor din 2018-2019, imaginea finală fiind net diferită de cea lăsată de SCHULEK și sensibil mai apropiată de cea originară.

*

Revenind la subiectul principal, dacă încercăm să realizăm un bilanț al restaurării conduse de SCHULEK, putem concluziona că, în umbra șantierelelor de anvegură de la Bratislava, Prešov, Levoča, Sabinov, Spišský Štvrtok (Slovakia), dar în special de la Ják și Budapesta (Ungaria), intervențiile proiectate la Acâș nu promiteau rezolvări spectaculoase. Ceea ce s-a putut pune în scenă pentru a uimi vizitatorul după demolarea celor două coifuri baroce considerate „străine”, „ce amenințau cu prăbușirea”, s-a făurit în prima etapă a finanțării. SCHULEK a depășit cu ușoară nonșalanță limitele autenticității sub pretextul unor considerente de ordin practic și a apetitului nedeclarat pentru reprezentativitate, adăugând fațadei principale cele mai atractive elemente istorizante: cele două coifuri piramidale și porticul.

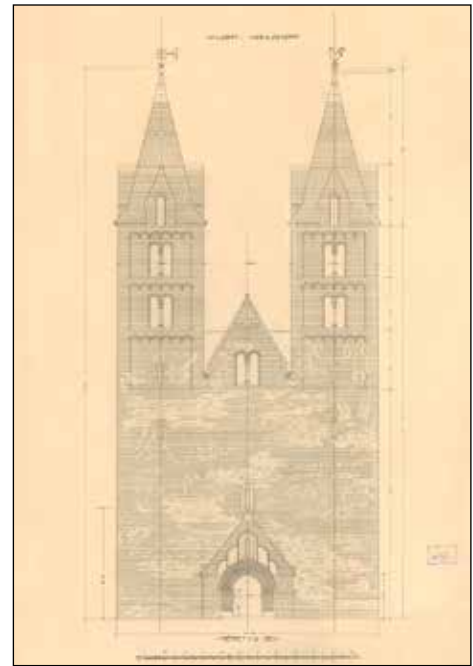
Acestea fiind duse la bun sfârșit, arhitectul a mai dispus înlăturarea tencuielilor fațadelor și a interiorului, rețeserea și completarea zidăriilor, a mascat prin cămășuiri portalul sacristiei medievale, a inventat o fereastră triforă deasupra arcului triumfal, a cosmetizat puțin cu mijloace proprii frontonul vestic și, intuind probabil corect, a reconstruit bolțile în cruce ale tribunei.

În concepția lui asupra actului restaurării – tributară atât cerințelor practice, cât și credinței în acuratețea stilistică – se amestecă ideologia puristă cu demersurile de conservare reală, asemenea majorității contemporanilor lui și, deși ca un reprezentant de marcă al școlii lui Friedrich SCHMIDT, a atacat problemele relativ simple ale bisericii din Acâș prin prisma purității stilistice, totuși caracteristicile arhitecturale ale clădirii de o monumentalitate laconică nu i-au oferit un teren suficient de fertil pentru a-și etala creativitatea.

Intervențiile lui majore au caracter aditiv, iar acolo unde s-a manifestat prin gesturi de unificare stilistică închipuită sau dorită cu prețul unor demo-

■ Foto 2. Interiorul bisericii după restaurare @ Tamás EMŐDI
■ Photo 2. The interior of the church after the restoration @ Tamás EMŐDI

■ Fig. 5. Propunere de reconfigurare a turnurilor fațadei vestice (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11762)
■ Figure 5. Proposal for the reconfiguration of the façade's towers (MÉM MDK, Tervtár, inv. 11762)

lări – la frontonul vestic sau la zidul de deasupra arcului triumfal, străpuns cu o fereastră –, prejudiciul creat prin atacarea substanței structurii originare este cu mult mai nesemnificativ și mai puțin problematic din punct de vedere al judecării științei istoriei artei, decât la celelalte monumente ajunse pe mâna lui în aceeași perioadă.

Bibliografie/Bibliography:

- *** MÉM MDK – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ [Muzeul Maghiar de Arhitectură și Centru de Documentare a Protecției Monumentelor Istorice/Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center], • *Irattár (Tudományos irattár)* [Arhiva Științifică/Document Archives]; • MOB-iratok [Actele Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice/Documents of the National Committee for Historic Monuments], • Schulek-hagyaték [Lăsământul Schulek/Schulek's bequest]; • *Tervtár* [Arhiva Tehnică/Print&Drawing Archives]; • *Fotótár* [Fototeca/Photographic Archives].
- FARBAKYNÉ DEKLAVA Lilla. 2017. *Az építészet mesterei. Schulek Frigyes*. Budapest: Holnap Kiadó.
- JÓKAI, Mór, főszerk. 1901. *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből XX. Magyarország VII. Délkeleti Magyarország, Erdély és a szomszédos hegyvidékek*. Budapest: A Magyar Királyi Államnyomda Kiadása.
- KOLLÁR, Tibor, red. 2011. *Arhitectura religioasă medievală din Satu Mare*. Nyíregyháza: Autogovernarea Județului Szabolcs-Szatmár-Bereg.
- MAROSI, Ernő. 1983. Der Triumph des Historismus im ungarischen Denkmalwesen. In *Die Ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846-1930*, ed. Ernő MAROSI, 32-37. Budapest: Institut für Kunstgeschichte der Ungarischer Akademie der Wissenschaften.
- SISA, József. 2002. Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe: Friedrich Schmidt and His School. *Journal of Society of Architectural Historians* 61: 170-187.

ity with a casual nonchalance, under the pretext of practical considerations and his undeclared appetite for representativeness, adding to the main elevation the most attractive historicising elements: the two helm roofs and the portico.

These being completed, the architect also ordered the removal of the exterior and interior plaster, the re-weaving and completion of the masonry, he masked the portal of the medieval sacristy, he invented a three-light window above the triumphal arch, he beautified the western gable with his own means, and, probably guessing correctly, he rebuilt the cross-vaults of the gallery.

In his view of the act of restoration – based on both practical requirements and a belief in stylistic accuracy – purist ideology mingled with real conservation efforts, similarly to most of his contemporaries, and although as an important representative of Friedrich SCHMIDT's school he addressed the relatively simple issues of the church in Acăș through the lens of stylistic purity, the architectural features of the building of a laconic monumentality did not offer him a sufficiently fertile ground to display his creativity.

His major interventions have an additive nature, and where he manifested himself through gestures of stylistic unification, imagined or desired at the cost of demolition – at the western gable or at the wall above the triumphal arch, pierced with a window –, the damage created by attacking the substance of the original structure is much more insignificant and less problematic in terms of the judgment of the science of art history, than in the case of the other historic buildings that came into his hands in the same period.

■ MEZŐS Tamás¹

Restoring the Restoration – The Church Ruins of Zsámbék

In memory of Professor Fritz WENZEL

■ **Abstract:** *Even in its ruinous condition, the former Premonstratensian, later Pauline church is an outstanding late Romanesque, early Gothic historic buildings within Hungarian architectural history. The building ensemble ruined by the earthquake in Komárom in the 18th century had been used as a source of building material by the population of Zsámbék for more than a century. Despite its architectural significance acknowledged already in the mid-19th century, almost three decades had to pass until the National Committee for Historic Monuments could provide sufficient funds for a minimal intervention aiming at the consolidation of the ruins. Despite the prevailing mindset of that era, István MÖLLER carried out this task on a high professional level. During the next century, small-scale interventions were carried out. After 1989, the National Office for the Protection of Historic Monuments initiated the urgent conservation of the ruins. The designed works were not completed even after three years, and the finished interventions are questionable from many aspects. Partially because the stone material has not been preserved yet, and partially due to the quality of materials used for the “restoration” carried out 30 years ago, by today the ruins are approaching a condition posing a high risk of accident, which could potentially lead to closing the still open site.*

■ **Keywords:** ruin conservation, the Premonstratensian church in Zsámbék, restoration by MÖLLER, intervention by SEDLMAYR, distinctiveness in material use

■ During the more than one-and-a-half-century-long history of Hungarian historic building conservation, the restoration of the church ruins in Zsámbék is among the most emblematic ones. Originally a Premonstratensian and later a Pauline church, the building bears the marks of both the Romanesque and Gothic styles. According

A helyreállítás helyreállítása – A zsámbéki rom

Fritz WENZEL professzor emlékének

■ **Kivonat:** *Az egykori premontrei, majd pálos templom rom állapotában is a magyarországi építészettörténet egyik kiemelkedő késő román, kora gótikus emléke. A XVIII. századi komáromi földrengés után romossá vált épületegyüttest több mint 100 éven keresztül kőbányaként hasznosította Zsámbék község lakossága. Már a XIX. század közepén felismert építészettörténeti jelentősége ellenére csaknem három évtized telt el addig, amíg a Műemlékek Országos Bizottsága egy minimális beavatkozáshoz elegendő forrást tudott biztosítani a maradványok megerősítéséhez. A munkát MÖLLER István professzor a kor felfogásától eltérően magas színvonalon oldotta meg. Kiseb beavatkozások történtek a következő évszázad alatt, míg az Országos Műemlékvédelmi Hivatal 1989 után megkezdte a rom halaszthatatlan helyreállítását. A tervezett munkák három esztendő elteltével befejezetlenek maradtak, és ami megvalósult, több szempontból kifogásolható lett. Mára a rom olyan állapotba került, részben a kőanyag konzerválásának elmaradása, részben pedig a 30 évvel ezelőtti „restauráláskor” használt anyagok minősége miatt, hogy közel került ahhoz az állapothoz, amikor fokozott balesetveszély miatt előbb-utóbb ismét be kell zárni a ma még látogatható templomromot.*

■ **Kulcsszavak:** romvédelem, zsámbéki premontrei templom, MÖLLER-féle helyreállítás, SEDLMAYR-féle beavatkozás, megkülönböztethetőség az anyaghasználatban

■ Kevés emblematikusabb helyreállítás ismert a magyar műemlékvédelem több mint másfél száz éves történetében, mint a zsámbéki, eredetileg premontrei, majd pálos, román és gótikus jegyeket magán viselő templomé. Egyes korábbi vélekedések szerint a török háborúk során pusztult el a templom és a kolostor. Újabban igazolva látszik az a vélekedés, hogy az 1567–1661 közötti évszázadban a kolostor lakott volt, így valószínűsíthetően nem kerülhetett a terület közvetlen háborús övezetbe. A prépostsági templom használatát akadályozó tényező volt, hogy KOLLONICH György esztergomi érsek nem rendezte a szerzetesrendek helyzetét, ezért kényszerültek a község hívei 1716-tól a ZICHY család tulajdonában álló kastély kápolnájába mint plébániatemplomba. Az új plébániatemplom alapkövét PADÁNYI BÍRÓ Márton veszprémi püspök tette le 1749-ben, amikor a román-gótikus templom még bizonyosan nem lehetett romos. PADÁNYI 1754-ben a történeti és művészi

¹ Engineer, PhD, professor at the Budapest University of Technology and Economics, Department for History of Architecture and Monument Preservation, Budapest, Hungary.

² I started to write this study at the end of June. 258 years before, on June 28, 1763, the earthquake in Komárom destroyed the mediaeval vestige.

¹ Építőmérnök, dr., egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest, Magyarország.

² Dolgozatom megírására június utolsó napjaiban kezdtem, ó meg akkor, amikor 258 esztendővel ezelőtt, 1763. június 28-án a komáromi földrengés elpusztította a középkori emléket.

■ **1. ábra:** Ludwig ROHBOCK (1824–1893) metszet másolata (Magyar Építészeti Múzeum és Műemlék-
védelmi Dokumentációs Központ, 043.006N)

■ **Figure 1.** Engraving by Ludwig ROHBOCK (1824–1893), (Hungarian Museum of Architecture and
Monument Protection Documentation Center, 043.006N)

szempontból értékes középkori emléket restauráltatta, elsősorban annak állapota megőrzése céljából.³ Minden bizonnyal a nagy komáromi földrengés – 1763. június 28-án – rombolta le a nagyszerű emléket. A Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt barokk plébániatemplom sérüléseit 1768–1770 között kijavították, a prépostsági templom javítására már nem fordítottak különösebb figyelmet. A romos épületben esetenként még tarthattak istentiszteletet, amint azt JANKOVICH Miklós említi, hogy tudniillik 1790 körül még ministrált a templomban (DERCSÉNYI 1958, 481). A kegyelet egy ideig védte az épület maradványait, de a mellette lévő kolostor köveit az újra benépesülő falu építkezéseinél használták fel. Szinte az alapfalakig elpusztították a késő középkori maradványokat. A templom anyagai szisztematikus pusztításának az időszak feltételezések szerint a XIX. század közepére, második felére esik. A néhány évvel korábban alakult, az Osztrák Birodalom műemlékeinek védelmére létrehozott szervezet, a Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale két szakértője, Rudolf EITELBERGER VON EDELBERG és Joseph HIESER építész 1854-ben és 1855-ben a kelet-közép-európai középkori építészet feltérképezésére tanulmányutat szervezett, amelynek keretében számos román és kora gótikus templomot keresett fel. Ezek között a zsámbéki rom állapotáról személyesen győződhetek meg.⁴ Részletesebben ismerteti a templom állapotát Karl WEISS, a *Mittheilungen* szerkesztője, 1857-ben (WEISS 1857). A szélesebb közvélemény figyelmét a rom állapotára a *Vasárnapi Újság* 1855-ben megjelent cikke hívta fel. Tényleges beavatkozás a romok megmentésére csak a hazai műemlékvédelmi szervezetek megalakulása után történt. Előbb a Tudományos Akadémia Archaeológiai Bizottsága, majd a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága kezdeményezte a sürgőssé váló állagbiztosítást. Az eredménytelen próbálkozásokról HENSZLMANN

3 PADÁNYI BÍRÓ Márton naplójára hivatkozva közli GUZSIK Tamás (1977, 230).

4 EITELBERGER professzornak a KKCC évkönyvében megjelent írása számol be a tanulmányút eredményeiről. Zsámbékról mindössze egyetlen rövid említés történik (EITELBERGER VON EDELBERG 1856, 95). Részletesebben foglalkozik a templommal az 1858-ban Stuttgartban megjelent kötetében (HEIDER, V. EITELBERGER & HIESER 1858, 93–94).

to earlier assumptions, the church and the monastery were destroyed during the battles with the Turks. Recent research seems to confirm the presumption that between 1567 and 1661 the monastery was inhabited, thus the site could not be part of a war zone. Since the archbishop of Esztergom, György KOLLONICH did not regulate the status of the religious orders, the use of the provost church became hindered, and after 1716 the village congregation had no other choice but to use the chapel of the castle owned by the ZICHY family as a parish church. The foundation stone of the new parish church was laid down by Márton PADÁNYI BÍRÓ, bishop of Veszprém, in 1749, when the Romanesque-Gothic church was most certainly not ruined yet. In 1754 PADÁNYI had the mediaeval church bearing historic and artistic values restored, mainly to preserve its condition.³ Most certainly it was the large-scale earthquake that occurred in Komárom on June 28, 1763, which destroyed the magnificent vestige. Between 1768 and 1770, the damages to the Baroque parish church dedicated to Saint John the Baptist were repaired, while no attention was paid to the repair of the provost church. From time to time, masses were probably still being celebrated in the ruined building, as Miklós JANKOVICH mentions that around 1790 he was serving there as an altar boy (DERCSÉNYI 1958, 481). For a certain period, piety granted some protection to the church ruins, but the stones of the adjacent monastery were used for constructions in the village with a growing population. The ruins of the monastery originating from the late Middle Ages were destroyed almost to the foundations. The systematic destruction of the church is supposed to have occurred in the middle or the second part of the 19th century. In 1854 and 1855, two architects, Rudolf EITELBERGER VON EDELBERG and Joseph HIESER, experts of the Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, an organisation established a few years back for the protection of historic buildings in the Austrian Empire, organised a study trip to map the mediaeval architecture of Eastern and Central Europe, visiting a series of Romanesque and early Gothic churches. During this trip, they could personally assess the condition of the ruins in Zsámbék.⁴ In 1857 Karl WEISS, the editor of *Mittheilungen*, gave a more detailed overview of the church's condition (WEISS 1857). The wider public's attention to the state of the ruins was drawn by an article published in 1855 in the paper called *Vasárnapi Újság*. Actual interventions to safeguard the ruins were carried out only after establishing the organisations for historic building conservation in Hungary. First, the

3 Published by Tamás GUZSIK (1977, 230), referring to the diary of Márton PADÁNYI BÍRÓ.

4 The writing of professor EITELBERGER published in the KKCC yearbook gives an account of the study trip; however, it mentions Zsámbék only briefly (EITELBERGER VON EDELBERG 1856, 95). He writes about the church in more detail in his book published in Stuttgart in 1858 (HEIDER, V. EITELBERGER & HIESER 1858, 93–94).

Archaeological Committee of the Hungarian Academy of Sciences, then the Provisional Committee for Historic Monuments initiated the safeguarding of the ruins, a task becoming urgent at that time. Imre HENSZLMANN gave repeated accounts of these failed initiatives in the annual reports of the Provisional Committee.

There were local initiatives to stop at least the use of the ruins as a source of building material. György GÓZON, the parish priest of Zsámbék, banned the removal of the ashlars and carved stones and initiated the stabilisation of the ruin. In 1870 his successor, János PADOS attempted to landscape the abandoned area used as pasture, proposing to transform it into a park and "public area".

No description of the ruin's structural condition is available from that era. Both the volume published by VON EITELBERGER in Stuttgart and the article published by WEISS in the *Mittheilungen* analyse the remains mainly from a stylistic approach and attempt to determine the building's place within architectural history. Curiously, the drawing of the western elevation published in these writings does not show yet the partial damage to the western portal's splay. Yet, the lack of masonry between the two towers is clearly visible on the well-known engraving of ROHBOCK (HUNFALVY 1856, 197). The photos taken in 1882 by György KLŐSZ, commissioned by the Provisional Committee, also show significant damage on the elevation.

The exhibition of drawings on historic buildings organised in 1880 by the Provisional Committee for Historic Monuments included drawings of the ruins of Zsámbék as well. In his account of the exhibition, Frigyes SCHULEK stated with self-confidence that "the preliminary steps have been tak-

Imre a Műemlékek Ideiglenes Bizottságának éves jelentéseiben rendszeresen beszámolt.

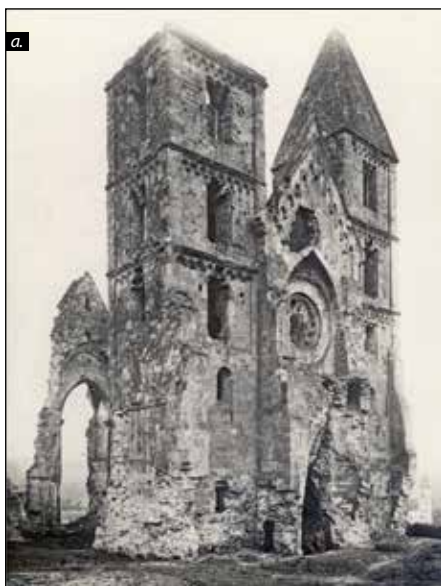
A községben helyi próbálkozások történtek legalább a romnak mint anyaglelőhelynek a megszüntetésére. GÓZON György, Zsámbék plébánosa a kváderek és a faragott kövek elhordását szigorúan megtiltotta. Kezdeményezte a rom állapotának a stabilizálását is. GÓZON György utóda, dr. PADOS János 1870-ben is kísérletet tett a gazdátlan terület rendezésére. A birkalegelőnek használt környezet parkosítását, „köz-hellyé való átalakítását” javasolta a plébános.

A premontrei rom szerkezeti állapotának a leírását a korból nem ismerjük. VON EITELBERGER Stuttgartban megjelent kötete és WEISS cikke a *Mittheilungen*ben is alapvetően stíluskritikai szempontból elemzi a maradványokat, és kísérletet tesz az emlék építéstörténeti helyzetének meghatározására. Érdekes, hogy WEISS és VON EITELBERGER írásában a nyugati homlokzatról közölt rajz a nyugati kapu bélletének részleges pusztulását még nem mutatja. Holott a közismert ROHBOCK-metszeten (HUNFALVY 1856, 197) a toronypár közötti falazathiányok jól kivehetőek. KLŐSZ Györgynek a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága által megrendelt, 1882-ben készült fotói is érdemi károkat mutatnak a homlokzaton.

Az 1880-ban a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága által a műemlékek rajzaiból rendezett kiállításon zsámbéki képek is megjelentek. A kiállításról készített ismertetőjében SCHULEK Frigyes magabiztosan írja le, hogy „a rom biztos fenntartására nézve is meg vannak téve az előlépések” (GUZSIK 1977, 231, 4. jegyzet). Ezután újabb két évnek kellett eltelnie, hogy immár a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) a kultuszminisztertől 1000 forint támogatást kérjen a „jeles műemléknek, bárcsak rom állapotban” való megtartására (HENSZLMANN 1882, L). A tevőleges munka kezdetét – a rom állapotának feltérképezését, rögzítését – FORSTER Gyula és ZSIGMONDY Gusztáv részletes jelentése indította el. 1882-ben javaslat született az északi torony teljes kiépítésére. Statikai okokra hivatkozva ezt, szerencsére, elutasították. A MOB részéről KHUEN Antal felügyelte a rom sorsát. A helyreállítás költségét 1884-ben 2027 forintra becsülte. A rom biztosítása végül 1889-ben indulhatott meg egy 5600 forintos költségkerettel, melyhez további 1600

■ **1. kép:** A templom délkelet felől, **a.** KLŐSZ György fotója, 1880-as évek eleje (MÉM MDK, 064.049P); **b.** a templom mai képe északkelet felől © MEZŐS Tamás
■ **Photo 1.** South-eastern view of the church: **a.** photo by György KLŐSZ, early 1880s (Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, 064.049P); **b.** today's view of the church from the north-east © Tamás MEZŐS

■ **2. kép:** A templom északnyugat felől, a. KLŐSZ György fotója, 1880-as évek eleje (MÉM MDK, 064.054P); b. a templom mai képe © MEZŐS Tamás
■ **Photo 2.** North-western view of the church: a. photo by György KLŐSZ, early 1880s (Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, 064.054P); b. the church today © Tamás MEZŐS

forint kiegészítő támogatás felhasználása vált szükségessé. A tervek elkészítésével és a kivitelezés szakmai irányításával a MOB fiatal munkatársát, az akkor 29 éves MÖLLER Istvánt bízta meg. A munkálatok műszaki ellenőre ZSIGMONDY Gusztáv volt, aki 1889 októberében, a munkálatok befejezésekor írt jelentésben 7815 forint és 14 krajcár elköltéséről számolt be. Szükségesnek látszott további 800 forint folyósítása is, amit a miniszter az 1890-es költségvetés terhére hagyott jóvá, de amelyet végül már nem használtak fel.

Máig fölbukkannak érvek a szakirodalomban arról, hogy vajon mi lehetett MÖLLER eredeti szándéka a helyreállítási munkák célját illetően. A lehetséges két szélső megoldás a teljes rekonstrukció, illetve a maradványok megőrzése romként. A MOB szakembereinek véleményét korábban, 1883-ban egyértelműen fogalmazta meg HENSZLMANN, amikor leírta, hogy a maradványok megőrzését romként kell biztosítani. Gyakran hozzák föl a MÖLLER által megfogalmazott ellenérvet, amelyet a zsámbéki munkák befejezése után 36 (!) évvel, 1925-ben publikált a *Technika* című folyóiratban: „vajha ezt a munkásságot [...] majdan a teljes helyreállítással a templom feltámadása követné” (MÖLLER 1925, 78). LÓVEI Pál dolgozatában MÖLLER egy kései kijelentése alapján igyekszik bizonyítani, hogy MÖLLER István pártolta volna a rom teljes kiépítését.⁵ A Bizottság tíz tagjából azonban nyolcan a rom állapot fenntartása mellett szavaztak, elfogadva az 1889 után többször megerősített álláspontot. BARDOLY István a *Műemlékvédelem* 2010. évi 3. számában közölt dolgozatában így írt: „Möller István a bizottság egyik legöregebb s legnagyobb tapasztalatú tagja volt, aki 1889-ben a zsámbéki templomot, a MOB döntése alapján, mint romot konzerválta és restaurálta. Azonban nem bizonyos műemléki elvek tudatos alkalmazójaként hagyta meg romnak, erősítette meg egyes részeit a faragott köveken túl téglával, ha-

en to secure the preservation of the ruin” (GUZSIK 1977, 231, note 4). However, two more years had to pass until the institution, renamed as the National Committee for Historic Monuments,⁵ requested a fund of 1000 forints to preserve “the prestigious historic building, at least in its ruined condition” (HENSZLMANN 1882, L). The actual work was started by the detailed report of Gyula FORSTER and Gusztáv ZSIGMONDY, which offered an assessment of the condition of the remains. In 1882, a recommendation was submitted for the full reconstruction of the northern tower. Fortunately, appealing to considerations regarding the structure’s statics, this was refused. Antal KHUEN, representing the National Committee for Historic Monuments, was in charge of monitoring the state of the ruins. In 1884 he estimated that the restoration would cost 2027 forints. Finally, the consolidation of the ruins started in 1889 with a total amount available of 5600 forints, an additional amount of 1600 forints being subsequently needed. The elaboration of the designs and the expert supervision of the implementation were assigned to István MÖLLER, a young employee of the National Committee, who was 29 years old at that time. The technical supervision of the works was assigned to Gusztáv ZSIGMONDY; in his final report submitted in October 1889, he accounted for a total expense of 7815 forints and 14 krajcárs. An extra payment of 800 forints seemed necessary, approved by the minister on the charge of the 1890 budget; finally, this amount was not used.

There is still an ongoing debate in the scholarly literature over the intentions of MÖLLER regarding the restoration works. One option would be the total reconstruction, while at the other extreme there would be the preservation of the remains as ruins. The determined opinion of the Committee’s experts was formulated by HENSZLMANN in 1883 when he wrote that the remains are to be preserved as ruins. The counter-argument of MÖLLER is often cited, which he published 36 (!) years after completing the works in *Zsámbék* (in 1925), in the paper called *Technika*: “if only this work [...] would eventually be followed by a complete restoration and thus the resurrection of the church” (MÖLLER 1925, 78). In his article, Pál LÓVEI⁶ attempts to prove, based on a late statement of István MÖLLER, that

⁵ Valójában MÖLLER véleménynyilvánítása a MOB 1922. június 22-i ülésének jegyzőkönyve szerint: „A zsámbéki templom az istentisztelet céljára épült hajdanában. Ennek vissza kellene adni ismét, de bizonyos feltételek megtartása mellett. [...] Ezidő szerint azonban a teljes kiépítés lehetetlen, de lehet bizonyos keretek közt építészeti tevékenységet kifejteni. Nevezetesen az apsisok építtessenek ki és az északi fal egészíttessék ki. És akkor a szentély legalább is átadható lesz az istentiszteleti hivatásnak.” Idézi LÓVEI Pál (1996, 45).

⁵ The National Committee for Historic Monuments (Műemlékek Országos Bizottsága – MOB) functioned from 1881 to 1949, later its role was taken over by the National Inspectorate of Historic Monuments (Országos Műemléki Felügyelőség – OMF), functioning between 1957 and 1993, followed by the National Office for the Protection of Historic Monuments (Országos Műemlékvédelmi Hivatal – OmvH), functioning until 2001 [ed. note].

⁶ In fact, according to the minutes of the Committee meeting on June 22, 1922, MÖLLER affirmed: “The church in Zsámbék was built to give room to worship. This should be ensured again, but with certain conditions. [...] However, at present full reconstruction is impossible, but within certain limits, architectural work can be carried out. Namely, the apses have to be built and the northern wall completed. As a result, at least the sanctuary could be dedicated to worship.” Quoted by Pál LÓVEI (1996, 45).

■ **3. kép:** A nyugati oromfal hátrahorgonyzása © MEZŐS Tamás
■ **Photo 3.** Anchoring the western gable © Tamás MEZŐS

■ **4. kép:** A keleti támpillér környezetének repedésképe © MEZŐS Tamás
■ **Photo 4.** Cracks around the eastern buttress © Tamás MEZŐS

he would have been in favour of the complete reconstruction of the ruins. However, eight of the ten committee members voted for the preservation of the ruinous condition, acknowledging the standpoint which was restated repeatedly after 1889. In his article published in issue 3 of 2010 of the journal *Műemlékvédelem*, István BARDOLY wrote: "István Möller was one of the eldest and most experienced members of the Committee, who in 1889 preserved and restored the church of Zsámbék following the decision of the National Committee for Historic Monuments. However, he did not alter the ruinous condition and strengthen at some parts the carved stones with bricks as the conscious follower of certain principles of historic building conservation, but because the financial conditions did not allow for reconstruction and for the use of the more expensive stone at all parts." (BARDOLY 2010, 189)⁷

⁷ I did not publish this before, because I trusted that I would find the tiny notebook bound in red leather of MÖLLER from 1886. I had the chance to take a look at it once, at an elder lady, thanks to the intercession of architect József KERÉNYI, the former head of the Department of Residential Building Design of the Technical University of Budapest. On one of the upper right corners of the pages, MÖLLER

nem azért, mert az anyagi lehetőségek nem engedték meg a kiépítést, illetve a drágább kő alkalmazását mindenhol" (BARDOLY 2010, 189).⁶

Nyilvánvaló, hogy az eltelt 132 esztendőben többször kellett állagmegóvási, megerősítési munkálatokat folytatni a romon. Az 1988 előtti beavatkozások, akár LUX Kálmán és fia, Géza működése során a két háború közötti időszakban, akár a II. világháború okozta sérülések kijavításakor a '60-as években, tiszteletben tartották azt az állapotot, amit MÖLLER létrehozott. Akkor is értékesnek tekintették a XIX. század végén követett elveket, ha azok nem tükrözték minden részletükben a hivatalos hazai műemlékvédelem elveit. Az összképet viszont az európai gyakorlat ismeretében újdonságértéket hordozónak és eredetinek tekintette a műemlékes szakma.

■ 1987-ben a BME Építészettörténeti és -elméleti Intézete, az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) megbízásából, tanulmányt (GUZSIK & ZÁDOR 1987)⁷ állított össze a zsámbéki templomrom állapotáról és a

⁶ Nem publikáltam korábban, mert bíztam benne, hogy megtalálom MÖLLER 1886-os piros bőrbbe kötött kis füzetét, amelyet KERÉNYI József építésznek, a BME Lakóépületek Tervezése Tanszék akkori vezetőjének közvetítésével egy idős hölgnél láthattam. A füzet egyik lapján, a jobb felső sarokban a római Colosseum VALADIER által helyreállított képét rajzolta le MÖLLER, és egy felkiáltójelet tett az ábra mellé. Az Építészettörténet Tanszéknek akkor nem volt lehetősége a füzetet megvásárolni, de VÁLINÉ POGÁNY Jolikának megadtam a hölgy elérhetőségét, bízva abban, hogy az Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OmvH) megvásárolja a relikviát. Sajnos, nincs információ arról, hogy az említett könyvecske bekerült-e a tervtár dokumentumai közé.

⁷ A tanulmány összeállításában KREMNICsÁN Ilona építész működött közre.

■ 5. a-b. kép: A déli gádorfal északi nézete az ablakok alatt © MEZŐS Tamás

■ Photo 5. a-b. Northern view of the southern clerestory below the windows © Tamás MEZŐS

szükséges beavatkozásokról. A tanulmány összeállítója GUZSIK Tamás volt, aki egyetemi doktori értekezésében is már mélyrehatóan foglalkozott a premontrei, majd pálos templom építéstörténetével és műrészeleteivel. A rom állapotának leírásánál megállapították, hogy a nyugati toronypár, a déli gádorfal és a déli mellékhajó a párkányok szintjéig áll, köszönhetően a MÖLLER-, illetve a LUX-féle téglaráfalazásoknak. A főhomlokzaton is megfigyelhető kisebb kőpusztulás, valamint a téglakifalazások tönkremenetele. Kijavításuk, csakúgy, mint a keleti oromfal kőszerkezetének javítása, már a tanulmány készítésekor is halaszthatatlan feladatnak tűnt. Hangsúlyozottan megoldandó beavatkozást igényelt a karzatra felvezető, sérült lépcső állapota. Az északi torony elpusztult kősisakját MÖLLER egy alacsony hajlású fémlemezfedéssel pótolta. A bádogozás tönkrement, emiatt a fedélszék anyaga is sérült. Cseréjét a toronytest állékonyságának megőrzése érdekében tartotta fontosnak a dokumentum. Erőteljes kőpusztulást figyeltek meg 1987-ben a karzat helyiségeiben. A déli mellékhajó hevederívei, amelyeket MÖLLER István falaztatott meg, tartószerkezeti felülvizsgálatra szorultak.

Amikor személyesen kapcsolatba kerülhettem a templomrommal, az említett hibákon és hiányosságokon felül kiemelttem a nyugati és a keleti oromfalak állapotát. A béli kapu fölötti falazatot talán SZANYI József⁸ próbálta meg „hátrahorgonyozni” a két toronytest belső felmenő falához. A természetkö falazatba, geometriailag és statikailag helyes magasságban, betontuskókat építettek be, melyekhez gömbvas rudazatot kapcsoltak. A megerősítés megfelelő eredménnyel járhatott volna, ha valóban fennáll annak a valószínűsége, hogy az oromfal nyugati irányba borul ki a homlokzati síkból. Nem vették viszont figyelembe az uralkodó szélirány nyomását, és emiatt a keleti irányba elmozduló oromfal burkoló kváderei „kinyomódtak” a falsíkból.⁹ A nyugati oromfal stabilizálását magam is fontosnak tartottam volna, csakúgy, mint a – véleményem szerint – sokkal kritikusabb állapotban lévő keleti oromfal bizonytalan helyzetét. A '80-as években kitérő és rendszeres kapcsolatot ápoló Intézet több nyugat-európai egyetemen, így a Karlsruhei Műegyetem-

Naturally, during the 132 years passed since then, preservation and consolidation works were needed on several occasions. All the work carried out before 1988, such as that of Kálmán LUX and his son, Géza between the two World Wars, or the one carried out in the 1960s to repair the damages caused during World War II, respected the condition created by MÖLLER. All these interventions considered that the principles followed at the end of the 19th century were valuable, even if they did not reflect in every detail the official principles of historic building conservation in Hungary. The profession, however, in the knowledge of the European practice, regarded the overall work as genuine and innovative.

■ In 1987, the Institute for the History and Theory of Architecture within the Technical University of Budapest, at the request of the National Inspectorate for Historic Monuments, wrote a study (GUZSIK & ZÁDOR 1987)⁸ on the condition of the ruins and the necessary interventions. The study was coordinated by Tamás GUZSIK, whose doctoral dissertation had already provided an in-depth examination of the history and architectural details of the Premonstratensian, and later Pauline church. When describing the condition of the ruins, they noted that the western twin towers, the southern clerestory, and the southern aisle were still standing until the level of the cornices thanks to the brick masonry added by MÖLLER, respectively LUX. The main façade also showed minor deterioration in the stone material, as well as the degradation of the subsequent brick masonry. The repair of these seemed an urgent task at the time of writing the study, similarly to the repair of the stone structure of the eastern gable. The condition of the deteriorated staircase leading to the gallery required priority intervention. MÖLLER had substituted the northern tower's destroyed stone spire with a low-slope metal sheet roofing, which had decayed, thus damaging the material of the roof structure. The document highlighted that its replacement was crucial for preserving the tower's stability. In 1987 the intense degradation of the stone material was observed in the premises of the gallery. The transverse arches of the southern aisle, which were rebuilt by István MÖLLER, needed structural assessment.

When I first came into contact with the ruins, besides the above-mentioned errors and insufficiencies, I also pointed out the condition of the western and eastern gables.

drew the Colosseum of Rome as restored by VALADIER, and put an exclamation mark next to the drawing. At that time the Department of the History of Architecture could not buy the notebook, but I gave the lady's contact details to Jolika VÁLNÉ POGÁNY, hoping that the National Office for the Protection of Historic Monuments would acquire it. Unfortunately, I do not have any information on whether the mentioned notebook was included among the documents of the Print and Drawing Archives.

⁸ Architect Ilona KREMNICZÁN contributed to compiling the study.

⁸ SZANYI József az OMF megbízásából a '60-as években végzett kisebb helyreállításokat a romon.

⁹ Ezt a tényt SEDLMAYR János is megerősítette (1991, 30).

■ **6. kép:** A déli lépcsőtorny © MEZŐS Tamás
■ **Photo 6.** The southern stair tower © Tamás MEZŐS

■ **7. kép:** Eredeti falcsont a lépcsőtornyban © MEZŐS Tamás
■ **Photo 7.** Original wall fragment in the stair tower © Tamás MEZŐS

Presumably, it was József SZANYI⁹ who attempted to “anchor” the masonry above the splayed portal to the interior walls of the twin towers. Concrete beams were built into the rubble masonry at a proper height both geometrically and statically, to which iron rods were attached. This method of reinforcement could have led to the expected results if it had been indeed the case that the gable was in danger of leaning in a western direction from the elevation’s plane. In turn, the stress resulting from the dominant wind direction was not taken into account; therefore the ashlar covering the gable that shifted towards east “got pushed out” of the plane of the wall.¹⁰ I agreed in considering the stabilisation of the western gable as important, similarly to the stability of the eastern gable, which in my opinion was in an even more critical condition. During the 1980s, the Institute had excellent and systematic contact with several Western-European universities, thus with the Karlsruhe Institute of Technol-

9 József SZANYI carried out minor conservation works on the ruin during the 1960s, at the request of the National Inspectorate of Historic Monuments.

10 This fact was confirmed by János SEDLMAYR as well (1991, 30).

mel is. Abban az évben több neves külföldi kollégát láttunk vendégül, többek között Karlsruhéból Wulf SCHIRMER és Fritz WENZEL professzorokat. WENZEL professzor¹⁰ Európa vezető műemlékes statikusaként számos látványos feladatot oldott meg, többek között vezető statikusa volt a drezdai Frauenkirche rekonstrukciójának is. Sikerült kivinnem Zsámbékra, és maga is a két oromfal állékonyságát tartotta kritikusnak. Óva intett attól, hogy vasbeton koszorúval merevítsük ki a falazatot. Javaslatára szerint az oromfalakat lehorgonyzással lehetne biztonságosan rögzíteni.¹¹ A szerkezetek megerősítésére általában sem javasolta a vasbeton koszorú vagy gerenda alkalmazását, hasonló megfontolásból.

A maradványok tüzetes átvizsgálásakor megállapítottuk, hogy a déli oldal első keleti támpillére megsüllyedt, és repedések keletkeztek a déli homlokzati fal és a támpillér között. Vagyis a támpillér nem megtámasztotta, hanem terhelte a falazatot. A környék, és különösen a Templom utca telkeinek átvizsgálásakor kiderült, hogy az 1. számú házban a templom alatti löszfalba egy üreget vájtak, amely mélyen benyúlott a

10 WENZEL professzor 1967–1998 között a karlsruhei Műegyetem Tartószerkezetek Tanaszékének vezetője és számos műemlék-helyreállítás tervezője volt. Fritz WENZEL az elmúlt év októberében hunyt el.

11 KALMÁR Péter, az OMvH akkori elnöke a *Magyar Nemzetben* (KALMÁR 1997, 11) erre így reagált: „A műszaki megoldásnál el akartuk kerülni a romot »szétfurkáló«, de a falak belső felépítése miatt kis hatékonyságú betéteket éppúgy, mint a kívülről alkalmazott acéltraverzek elidegenítő hatását”. Ennyit egy európai szaktekintély véleményére válaszoló hivatali álláspontról.

■ **8. kép:** A déli kapu részleges rekonstrukciója © MEZŐS Tamás
■ **Photo 8.** Partial reconstruction of the southern portal © Tamás MEZŐS

■ **9. kép:** A déli mellékhajó hevedereinek képe dél felől © MEZŐS Tamás
■ **Photo 9.** View of the southern aisle's transverse arches © Tamás MEZŐS

déli mellékhajó alá. A kérdéses támpillér alapozási síkja pedig már ki-látszott az üreg fő pontjánál. Statikus konzultáció eredményeként vagy az üreg tömedékelését, vagy átboltozását és a boltozat extradoszának kiékelését javasolták. Természetesen a támpillér aláalapozása is elkerül-hetetlenül megoldandó feladat volt. Ezt követően a megbízó a tervezés folytatását saját hatáskörébe vonta, a program vezető tervezője 1990-ben SEDLMAYR János lett (SEDLMAYR 1991, 29).

SEDLMAYR 1957-ben, GERŐ László hívására került az újonnan meg-alapított OMF kötelékébe. Nyugdíjba vonulásáig meghatározó személyi-sége volt a Velencei Karta által determinált hazai műemlékvédelemnek. Többek között ezzel a szemlélettel magyarázható, hogy a zsámbéki rom helyreállításakor, 1991-ben azt az alapvető elvi döntést hozta meg, amely már a Camillo BOITO által 1883-ban kinyilvánított megkülön-böztethetőség dogmáján alapult. Mivel meghívottként jelen lehettem a helyreállítási terveket véleményező tervtanácsokon, ezért első kézből értesültem az elképzelésekről. A helyreállítási koncepció lényege a rom szerkezeti megerősítését tűzte ki célul, és mindenekelőtt vasbeton szerkezetek alkalmazására koncentrált. Különösen aggályosnak tartot-tam azt a tervet, amely szerint az északi torony hiányzó közbenső fő-démlemezei helyére, a falazatban az eredetileg alkalmazott fafödémek számára kialakított vállakra ültették volna fel a vasbeton lemezeket, és természetesen a terv gondoskodott volna a vasalásnak a falba történő lehorgonyzásáról is. Talán eredményesen sikerült érvelni az elképzelés ellen, amikor elmondtam, hogy az 1986. augusztusi erdélyi földrengés következményeinek megtekintése során azt tapasztaltam GYURKÓ Já-nos barátommal, hogy akár két szomszédos templom tornya közül az egyik gyakorlatilag sértetlen, a másik az ablakok tengelyében – tehát a

ogy as well. In that year we received several well-known foreign colleagues, among others professors Wulf SCHIRMER and Fritz WENZEL from Karlsruhe. As a leading European expert on historic load-bearing structures, professor WENZEL¹¹ found spectacular solutions to many issues, for example, he was the leading structural expert during the reconstruction of the Dresden Frauenkirche. I managed to take him to Zsámbék, and he agreed that the stability of the two gables was critical. He warned against strengthening the masonry with reinforced concrete ring beams. According to his recommendation, the gables could be secured through anchorage.¹² For the same considerations, he suggested that reinforced concrete ring

¹¹ Professor WENZEL was head of the Department of Load-bearing Structures of the Karlsruhe Institute of Technology between 1967 and 1998 and the architect of several historic building conservation works. Fritz WENZEL passed away in October last year.

¹² Péter KALMÁR, the then-president of the National Office for the Protection of Historic Monuments, reacted to this in the paper *Magyar Nemzet* (KALMÁR 1997, 11) as follows: "Regarding the technical solution, our intention was to avoid inserts which would have 'perforated' the ruin, but due to the internal structure of the walls would have had minor efficiency; we also intended to avoid the estranging effect of steel traverses." No more to add to the official statement regarding the opinion of a European expert.

beams or beams should not be used for consolidating structures in general.

While conducting a thorough assessment of the remains, we ascertained that the first eastern buttress of the southern side had settled, causing cracks between the southern wall and the buttress. Therefore, instead of overtaking the load, the buttress stressed the masonry. When examining the surroundings and especially the plots in Templom Street, we discovered that in the yard of house no. 1, a pit was dug in the loess under the church, which extended deep under the southern aisle. The foundation level of the buttress was already visible at the main point of the pit. The structural expertise recommended either refilling the pit or vaulting it and consolidating the extrados by wedging. Evidently, underpinning the foundation of the buttress was also inevitable. In what followed, the beneficiary took over the task of continuing the design process, and in 1990 János SEDLMAYR was appointed as the programme's head of design (SEDLMAYR 1991, 29).

SEDLMAYR joined the National Inspectorate of Historic Monuments in 1957 following the invitation of László GERŐ. Until his retirement, he was an outstanding personality of Hungarian historic building conservation, which was determined by the principles of the Venice Charter. In great part, it is due to this approach that in 1991, in the course of the restoration of the ruins in Zsámbék, he brought a principled decision which relied on the doctrine of differentiation, proclaimed by Camillo BOITO already in 1883. Since I was invited to the consultation meetings of the planning board regarding the restoration designs, I could learn about the plans first-hand. The restoration was conceived to ensure the structural consolidation of the ruin, first of all, based on the application of reinforced concrete structures. I considered it extremely questionable to place the reinforced concrete slabs, which were meant to replace the northern tower's missing intermediary slabs, on the ledges that had been created in the masonry to support the original wooden slabs. Obviously, the design foresaw the anchoring into the wall of the reinforcement. Perhaps I succeeded in arguing against this idea when I accounted the following. While assessing the consequences of the 1986 Transylvanian earthquake, my friend, János GYURKÓ and I noticed that even in the case of two neighbouring churches, one of the towers was intact, while the other had a vertical crack along the section of the windows, thus along the weakest cross-section. As we searched for a reason, we managed to confirm on multiple examples that in each of the damaged towers, reinforced concrete slabs had been built in. The intermediary slabs of the intact or less damaged towers were beam structures conceived so as to transmit the loads in opposite directions.

I attempted to firmly protest against the removal of the masonry added subsequently by MÖLLER to the southern clerestory and against the consolidation of the masonry with reinforced concrete structures. It was

leggyengébb keresztmetszetben – függőlegesen elrepedt. Az okokat kutatva, több példán sikerült igazolnunk, hogy a sérült templomtornyok mindegyikében vasbeton osztófödémet építettek be. A sértetlen vagy kevésbé sérült tornyok közbenső födémei ellentétes hordirányban szerkesztett gerendaszerkezetek voltak.

A déli gádorfal MÖLLER-féle ráfalazásának elbontása és a falazat vasbeton szerkezettel történő megerősítése ellen határozottan tiltakozni próbáltam. Nyilvánvaló, hogy a fal „kimerevítése” következtében az ablakok alatti gyengébb terméskő falazat sérülni fog. Márpedig a dombtetőn, ahol a rom áll, a megtámasztás nélküli gádorfalat jelentős szélnyomás terheli, ami sérüléseket fog okozni a falon. SEDLMAYR ennél a beszélgetésnél határozottan letromfolt, és közölte, hogy 25 éve vasbetonnal dolgozik, és ezután sem áll szándékában ezen a gyakorlaton változtatni. A tervtanácsokon való részvételt ezután értelmetlennek tartottam, és többet nem jelentem meg ezeken a megbeszéléseken. A „helyreállítás” eredményeit részben a munkákat irányító GÁSPÁR Lászlótól, az OMF székesfehérvári építésvezetőségének vezetőjétől tudtam meg, másrészt pedig a romról megjelent publikációkból tájékoztam. Valóban lebontották a 100 éves ráfalazást a gádorfalról. Megállapítható volt, hogy a fal érdemi károsodás nélkül, kisebb kijavításokkal még használható lett volna. A téglafalra helyezett kőlapok fugáinak javítása teljesen elégséges beavatkozást jelenthetett. Ehelyett vasbeton szerkezetet építettek a téglafal helyére,¹² és a koronában egy koszorút alakítottak ki, ami jelentősen befolyásolta a falazat merevségét. A szerkezeti viszonyok további módosítását jelentette a MÖLLER-féle állapot rögzítés helyett, hogy a déli mellékhajó támaszainak karcsú téglafalazatát jelentősen megnövelt vasbeton szerkezetre cserélték, bár SEDLMAYR még a téglaszerkezet megtartásáról írt a korábban idézett cikkében (1991, 30). A déli mellékhajó eredetileg két támasz helyett „pótolták” a harmadikat is, ezzel jelentősen megnövelték a keresztmetszetet, az új íveket szintén vasbetonból építették meg. Természetesen a korábban jelzett félelem, miszerint a gádorfal a szélteher következtében a leggyengébb keresztmetszetben elrepedhet, sajnos, valósággá vált. Az ablakok alatt jól megfigyelhetőek a függőleges repedések.

Szerencsére anyagi korlátok nem tették lehetővé, hogy a déli torony karzatszintjéről tört karú lépcsőt építsenek az északi torony irányába, közvetlenül a nyugati oromfal belső (keleti) oldalán. Ezzel megtámaszthatóvá vált volna az oromfal, természetesen csupán vonal mentén. Talán megelőzhető lett volna a lépcsőkar és a karzat boltozata közötti szakasz sérülése, viszont az oromfal felső szakasza megtámasztás nélkül az eredetinel rosszabb helyzetbe került volna. Szintén vasbeton koszorút terveztek a keleti oromfal állagbiztosítására. Szerencsére ez a beavatkozás is elmaradt, mert egyrészt a statikus tervező – VÁNDOR András – kellően stabilnak ítélte a falazatot, másrészt az anyagi források is gátat szabtak az elképzelés megvalósításának. Szintén megőrződött a keleti oromfalat az északi mellékhajó felől megtámasztó, MÖLLER által megépített támszerkezet. Sajnos, elmaradt a téglafal kijavítása, a kifagyott elemek cseréje és a felület újrafugázása.

A beavatkozások leginkább kritikus mozzanata az úgynevezett déli lépcsőtorny „rekonstrukciója” volt. LUX Gézának a '30-as években készített, a régészeti feltárást dokumentáló felmérési rajzain, a déli bejárat előcsarnoka mellett látszik egy falcsonk,¹³ amelynek meglé-

12 SEDLMAYR korábban még a téglafalazat megtartásáról írt: „a gádorfal felső, téglából álló szakaszának javítása” sorolható a tervezett statikai-szerkezeti beavatkozások közé (1991, 30).

13 LUX felmérésének eredményei alapján nem tartja kizártnak, hogy esetleg a déli mellékhajóból nyíló kápolna lehetett a toldalék, amely a feltáró szerint a XIII. században, de utólagosan épült a templom déli falába. Közli BOZÓKI Lajos (2002, 108).

■ **10. kép:** A déli torony megnyújtott terének lefalazása © MEZŐS Tamás
■ **Photo 10.** Masonry closing the enlarged space of the southern tower © Tamás MEZŐS

■ **11. kép:** A déli torony belső képe © MEZŐS Tamás
■ **Photo 11.** Interior of the southern tower © Tamás MEZŐS

tét VALTER Ilona friss hitelesítő ásatásai is megerősítették. Viszont régészetileg nem igazolható az a tömeg, amelyet SEDLMAYR János az előcsarnok nyugati oldalán elképzelt. Tény, hogy sem a középkori falazatok, sem a déli toronytest tüzetes átvizsgálása alapján nem sikerült rekonstruálni a déli mellékhajó tetőterének feljáratát. Továbbá az is igazolható történetileg, hogy a mellékhajók fedélszékébe önálló toronytestet építettek, amint ez megfigyelhető például a Mátyás-templom déli tornyához kapcsolódó kis lépcsőtorony esetében. A rekonstruált torony belső átmérője és magassága egyaránt hipotetikus. A toronytest magassága és a tetőtérbe nyíló ajtó helyzete nem igazolja, hogy egy ilyen típusú lépcsővel fel lehetne jutni a tetőtérbe. A helyszínt figyelmesen szemlélő megállapíthatja, hogy a csigalépcső földszintjén bemutatott eredeti falcsont nem illeszkedik a csigalépcsőtorony íves falazatához. Sőt, BOZÓKI Lajos szerint egyenesen szervesetlenül kapcsolódik ahhoz (2002, 108). A déli lépcsőtorony tömegéből adódóan részlegesen rekonstruált (?) déli kapu meglétét VALTER Ilona ásatásaival párhuzamosan falkutató nem vizsgálta. A SEDLMAYR által beépített, kis méretű téglából készült torzó viszont az eredeti műrészleteket olyan mértékben roncsolhatta, hogy a középkori falazat utólagos vizsgálatára már bizonyosan nem lesz lehetőség.

A déli lépcsőtorony tömegével kapcsolatban egy másik, számomra nehezen elfogadható döntés is született valamelyik tervtanácson. A magyar műemlékvédelemben dogmává merevedett tézis, miszerint a későbbi beavatkozásokat meg kell különböztetni egymástól, eredményezte azt, hogy SEDLMAYR nem alkalmazhatott nyers téglafelületet, mert ennek használata MÖLLER tevékenységéhez kötődik. LUX a '30-as években kismértékben használt téglát is, de a látványosabb beavatkozásai vasbetonnal készültek. A háború utáni helyreállítások idején SZANYI József általában műkövet használt. SEDLMAYR János eredeti elképzelése szerint mészhomok téglából építette volna fel a toronytestet. A '80-as évek végén Magyarországon nem lehetett hozzájutni fagyálló

evident that due to the “stiffening” of the wall, the rubble masonry, less resistant below the windows, would degrade. In addition, as the ruin was located on a hill, the clerestory, lacking any support, is subject to a significant wind load, which would cause deterioration on the wall. During this discussion, SEDLMAYR firmly objected to my statements and affirmed that he had been working with reinforced concrete for 25 years and had no intention to change this practice. In what followed, I considered it useless to participate at other meetings of the planning board. I learned about some of the “restoration” results from László GÁSPÁR, the National Inspectorate’s manager of construction works in Székesfehérvár, who was leading the works, and others from publications regarding the ruins. The 100-year-old masonry was indeed removed from the clerestory. One could see that with minor repairs, the wall could have been functional, as it suffered no significant damages. The repair of the joints between the stone slabs placed on the brick wall could have meant a sufficient intervention. But instead, a reinforced concrete structure was built in replacement of the brick wall¹³ and a ring beam was installed at the top of the walls, which influenced the rigidity of the masonry to a great extent. An additional modification to the structural behaviour of the ruins was caused by the fact that instead of a consolidation intervention like the one carried out by MÖLLER, the slender brick masonry of the southern aisle’s transverse arches, built to act as buttresses supporting the clerestory, was replaced by a significantly extended reinforced concrete structure, although SEDLMAYR had noted in his article that the brick structure would be preserved (1991, 30). The two initial transverse arches of the southern aisle were “completed” with a third one, thus significantly enlarging the cross-section, the new arches being built of reinforced concrete. Of course, my fear expressed before came true: due to the wind load, the clerestory cracked in its weakest cross-section. The vertical cracks under the windows are easy to notice.

Fortunately, due to financial limitations, the angled stairs leading from the southern tower’s gallery level to the northern tower, designed to be built directly on the interior (eastern) side of the western gable, could not be completed. This could have provided the gable with support, evidently only along a line. Perhaps the deterioration of the section between the stair flight and the gallery vault could have been prevented, though the upper part of the gable would have been in a worse condition without additional support. A reinforced concrete ring beam was also designed to consolidate the eastern gable. Fortunately, this intervention was not carried out either, since the structural engineer, András VÁNDOR considered that the masonry was resistant enough, and the financial constraints imposed a further impediment

¹³ Earlier SEDLMAYR wrote about preserving the brick masonry: “repairing the upper section of the clerestory, consisting of brick”, thus this was a planned structural intervention (1991, 30).

to the intervention. The structure built by MÖLLER to support the eastern gable from the northern aisle was also preserved. Unfortunately, the repairs of the brick wall, the replacement of the elements degraded due to the frost and the repointing of the surface were not carried out.

The most critical part of the intervention was the so-called “reconstruction” of the southern stair tower. The drawings of Géza LUX made in the 1930s documenting the archaeological excavations show the remains of a wall near the southern entrance’s portico,¹⁴ the recent excavations of Ilona VALTER confirming the existence of this wall. However, there is no archaeological argument for the structure as conceived by János SEDLMAYR on the portico’s western side. It is a fact that the thorough examination of the mediaeval walls and of the southern tower failed to produce indications for the reconstruction of the access to the southern aisle’s roof. It can also be confirmed historically that stand-alone towers were built for access to the roof structure of the aisles, as it can be observed for example in the case of the small stair tower adjacent to the southern tower of the Matthias Church in Budapest. The internal diameter and height of the reconstructed tower are both hypothetical. The height of the tower and the location of the door opening into the attic do not confirm that such type of staircase could lead up to the attic. An alert viewer can observe that the remains of the original wall presented at the spiral staircase’s ground floor do not fit to the arched wall of the stair tower. According to Lajos BOZÓKI, the connection between the two is inorganic (2002, 108). The existence of a southern portal, which, due to the volume of the southern stair tower, was reconstructed partially (?), was not examined by a building archaeologist simultaneously with the excavations carried out by Ilona VALTER. In turn, the torso built by SEDLMAYR from small-scale bricks might have destroyed the original architectural elements to such an extent, that the assessment of the mediaeval masonry would most probably be impossible.

One more decision regarding the southern stair tower was made in one of the planning board’s meetings, which I can also hardly accept. As a result of the thesis, stiffened into doctrine within the Hungarian historic building conservation, that subsequent interventions have to be differentiated, SEDLMAYR could not apply exposed brick masonry, as this is a method linked to MÖLLER’s intervention. During the 1930s LUX used brick as well to a small extent, but his more visible interventions applied reinforced concrete. During the afterwar restoration works, József SZANYI mostly used artificial stone. The initial idea of János SEDLMAYR was to build the tower of sand-lime bricks. At the end of the 1980s, frost-resistant bricks were unavailable in Hungary, and the material

¹⁴ Based on his surveys, LUX did not exclude the possibility that the added structure could have been a chapel opening from the southern aisle, which would have been built in the 13th century, but subsequently to the southern wall of the church. Published by Lajos BOZÓKI (2002, 108).

■ 12. kép: Kváderburkolat, téglából kifalazva, a templom északi oldalán © MEZŐS Tamás

■ Photo 12. Ashlar facing with brick inserts on the northern side of the church © Tamás MEZŐS

téglához, az Ausztriában beszerezhető anyag viszont megfizethetetlenül drágának bizonyult. Így született a jónak tűnő megoldás: ha a felépítmény kis méretű téglából készül, de a megkülönböztethetőség kedvéért a felületeket fehérre meszelik. Az átadás utáni tiltakozások (lásd MELOCCO 1997, 15) sorát részben ez az erőteljes fehér színben „világító” tömeg váltotta ki. Sem az építész, sem a kritikusok nem számítottak arra, hogy már az első őszi időszakot követően az eső lemossa a meszelést a felületről, és így az elhagyatottság, a gondozatlanság benyomását erősíti a romon. MELOCCO dolgozatában a sokszor hangoztatott, a Velencei Kartában megfogalmazott alapelvek be nem tartását kifogásolja. Egyik tétele szerint „tilos hipotézist építeni” (MELOCCO 1997, 15). Márpedig a déli lépcsőház megépítéséhez a régész nem szolgáltatott kellő adatot, a megépítés egy nem túlságosan megalapozott hipotézis szerint készült. Különös, de még a déli falnyílás környezetének falkutatására vonatkozóan sem rendelkezünk információval. A másik tétel szerint a munkálatok ellentmondanak annak az elvnek, „hogy meg kell különböztetni az új részt az eredetitől” (MELOCCO 1997, 15). Mint korábban írtam, a déli mellékhajó hevederíveinek terméskővel burkolt vasbeton szerkezetéről van szó. Viszont a hevedereket levezető pilaszterek téglából készültek. Így csak a pilaszterek látszanak eredetinek. Természetesen szólni kellene az alapvetően bizonytalan déli falnyílás – déli kapu vagy kápolna – utóbb a falba vágott nyílásának „bemutatásáról” is. A teljesen értelmetlenül kifalazott, csorbázott faltestek nemhogy eligazítják a laikus látogatót, hanem látszólag egy bombatalálat kijávitás nélküli következményét sejtetik a torony melletti falazatban.

A kritikai megjegyzések további idézésétől eltekintek. Olyan tényeket említenék, amelyek nagyon nehezen értelmezhetőek. SEDLMAYR mindkét torony földszintjét a mellékhajókban keleti irányban egy-egy szakasszal megnyújtotta. A megnövelt toronylattereket keleti irányban fallal zárta le, és a terek bevilágítását egy típus-fürdőszobaablak behelyezésével oldotta meg. A toronyalja kibővítésének indokát a fa-

ragott kövek elhelyezésével magyarázta az építész, figyelmen kívül hagyva, hogy néhány évvel korábban, még az Építészettörténeti és -elméleti Intézet tervei alapján,¹⁴ egy kőtár már megépült a romterületen. Az északi torony aljának meghosszabbításához a templom északi falának egy részét is újra kellett építeni. A fal terméskő falazattal készült, hasonlatosan az eredetihez, és műkő kváderburkolatot kapott. A megkülönböztethetőség jegyében természetesen ezt az új falszakaszt is lemeszelték. A jelzést talán elégtelennek ítélte a tervező, és ezért néhány kváder mezőjét nagy méretű bontott téglával falaztatta ki. Megjegyzése szerint, ha valakinek nem tetszenek a téglá-„kváderek”, majd kicseréli ezeket a többivel megegyező műkő kváderrel.

■ SEDLMAYR János a *Műemlékvédelmi Szemle* 1991. évi 2. számában közölt dolgozatában (SEDLIMAYR 1991) részletesen leírja az általa mindenekelőtt szükségesnek ítélt szerkezeti megerősítéseket. Ezekből a keleti és a kritikus nyugati oromfal megerősítése nem történt meg. Az ambiciózus helyreállítási program nem fejeződött be. Nem valósult meg a főhajó szentélyzáródásának kismértékű kiemelése, az északi fal jelzésszerű bemutatása, a kolostor régészeti kutatása és a még meglévő maradványok bemutatása, a környezet rendezése és egy építészetiileg kidolgozott kerítés megépítése. Mindezek ellenére az a véleményem, hogy szükség volt az 1989-ben megkezdett restaurálási folyamatra, és szükséges lett volna a folyamat teljes, átgondolt végrehajtása. Egyet kell értenem GERŐ Lászlónak a rom MÖLLER-féle helyreállítását bemutató kiállítás¹⁵ apropóján közölt kis dolgozatának a záró mondatával. „Ha a restaurátor nem követ el stílusba ütköző hibát, merőben idegen anyagot, szerkezetet nem használ, nem hangsúlyozza ki a saját kiegészítéseit, nem alkalmaz atmoszféraromboló módot, formát, tömeget, akkor az iskolázott, az eredetét elsősorban tiszteletben tartó és jó ízlésű eljárást el kell fogadnunk, még akkor is, ha az netán nem minden részleteiben egyezik a velencei karta természetesen mindig ideális előírásaival”. (GERŐ 1992, 207) Sajnos, GERŐ közel három évtizeddel ezelőtt papírra vetett megjegyzése már az írás megjelenésekor is csupán pusztába kiáltott szó maradt. Ami történt, megtörtént. Azt gondolom, hogy a rommal foglalkozó könyvtárnyi irodalom ékesen igazolja a késő román, kora gótikus épület jelentőségét a hazai építészettörténetben. Teljesen értelmetlennek tartom azt a vitát, amely igazolni igyekszik, hogy mi irányította MÖLLER gondolatait a helyreállítási munkák során, és mi volt a véleménye a rom későbbi sorsával kapcsolatban. Az 1889-ben elvégzett munkát akkor is a korát megelőző és megőrzendő értékes alkotásnak tartom, mint a már hivatkozott, VALADIER-féle Colosseum külső falgyűrű-megerősítést. Ha van olyan, hogy műemlékvédelem Magyarországon, akkor ezektől az öncélú bemutatásoktól tartózkodni kellene, és talán egyszer a SEDLMAYR-féle beavatkozások egy részét vissza lehetne bontani a MÖLLER által elképzelt látvány megőrzése érdekében. Nem kell azon töprengeni, hogy milyen eszközökkel lehetne lefedni, megóvni a romot. A rendszeres karbantartás hatásos eszköz lehet akár egy romromként történő megőrzésére is. Sajnálom mindazt, ami a visegrádi palotában történt bő 20 esztendővel ezelőtt, és tartok tőle, hogy a Salamon tornya vagy a diósgyőri vár is hasonló sorsra juthat. Őrizzük meg romemlékeinket is!

14 A kolostor pincéjében kialakított kőtárat KREMNICSÁN Ilona és MEZŐS Tamás tervezte.

15 Az OMvH székházában 1992. március 9-én megrendezett kiállítást HORLER Miklós nyitotta meg. Beszéde elérhető a *Műemlékvédelem* 1992. évi 3. számában (HORLER 1992).

available in Austria proved to be unaffordable. That is how it seemed a good solution to build the structure from small bricks, but in order to differentiate it, to apply whitewashing on the surfaces. The series of objections after the delivery of the works (see MELOCCO 1997, 15) were partly induced by this surface of intense white. Neither the architect nor the critics expected the rain to wash away the whitewash during the first autumn already, which added to the feeling of desolation and dereliction induced by the ruins. In his study, MELOCCO objects that the so frequently claimed principles of the Venice Charter were not fully observed. According to one of its theses, “it is forbidden to build a hypothesis” (MELOCCO 1997, 15). Yet, the construction of the southern staircase did not rely on sufficient data from archaeological research, thus the work was carried out based on an insufficiently funded hypothesis. It is rather odd, but there is not enough information available regarding the masonry in the vicinity of the southern portal either. MELOCCO also states that the works are in contrast with the thesis that “new additions must be distinguishable from the original” (MELOCCO 1997, 15). As mentioned before, this refers to the reinforced concrete structure covered with rubble masonry at the transverse arches of the southern aisle. In turn, the pilasters supporting the transverse arches are made of bricks. Thus, only the pilasters seem to be original. One should also mention how the subsequent opening on the southern wall (unconfirmed southern portal or chapel) was presented. The unintelligibly built, toothed masonry sections, instead of guiding the non-professional visitor, resemble rather to the unrepaired consequences of a bombing.

I would omit to quote further critical observations. Instead, I would mention some facts that are hard to explain. SEDLMAYR extended the ground floors of both towers towards the east, i.e. towards the aisles, with an additional bay each. He closed the extended areas with walls on the eastern end and ensured the lighting of these spaces by inserting mass-produced bathroom windows. The architect argued that the lower area of the towers had to be enlarged to ensure a place for the carved stones, thus disregarding the fact that a few years before a lapidary had been created on the site, based on the designs of the Institute for the History and Theory of Architecture.¹⁵ In order to extend the northern tower's ground floor space, part of the northern church wall had to be rebuilt. The wall was built of rubble masonry like the original and received an ashlar facing made of artificial stone. In order to ensure distinctiveness, this new wall section was also whitewashed. Perhaps the architect considered this to be insufficient, as he substituted some of the ashlars with masonry consisting of large-sized bricks from demolition. He noted that if anyone disliked the brick “ashlars”, they could replace them with ashlars of artificial stone similar to the rest.

15 The lapidary created in the monastery cellar was designed by Ilona KREMNICSÁN and Tamás MEZŐS.

■ In issue 2 of 1991 of the journal *Műemlékvédelmi Szemle*, János SEDLMAYR published an article (SEDL MAYR 1991), in which he described in detail the structural consolidations he had considered indispensable. Of these interventions, the consolidation of the eastern and western gables did not occur. The ambitious restoration programme was not completed. The following planned interventions were not carried out: the reasonable highlighting of the main apse, the indicative presentation of the northern wall, the archaeological research of the monastery and the presentation of the still existing remains, the landscaping of the surrounding area, and the building of a fence with a proper architectural design. Despite all this, I am convinced that the restoration process started in 1989 was justified, and the entire process should have been completed in a reasoned manner. I have to agree with the statement of László GERŐ which concludes his study published with the occasion of the exhibition presenting the MÖLLER restoration.¹⁶ “If the restorer does not make a mistake against style, if they do not use entirely foreign material or structures, do not emphasise their own additions, do not apply methods, shapes, or volumes destructive to the original atmosphere, then we have to accept the educated method showcasing respect for the original and a good taste, even if that method does not follow in all of its details the obviously idealistic guidelines of the Venice Charter.” (GERŐ 1992, 207) Unfortunately, the statement of GERŐ formulated almost three decades ago remained ineffective already at the time of its publication. What is done cannot be undone. I do believe that the vast literature on the ruins confirms the significance of the late Romanesque, early Gothic building in Hungarian architectural history. I find completely senseless any debate on what could have guided MÖLLER during the restoration works, and what his thoughts were regarding the later faith of the ruins. I consider that the intervention carried out in 1889 was a valuable, progressive work worth preserving, like the already mentioned consolidation of the Colosseum’s outer ring by VALADIER. If there is such a thing as historic building conservation in Hungary, such pointless presentations should be avoided, and perhaps at one point some of the interventions designed by SEDLMAYR could be undone to preserve the overall view as conceived by MÖLLER. It is useless to ruminate on the means which could be used to cover and protect the ruins. Systematic maintenance could be an efficient tool for preserving a ruin in its condition. I feel sorry for what happened at Visegrád Castle more than 20 years ago, and I’m afraid that the Solomon Tower or Diósgyőr Castle might have the same faith. Let us preserve our ruin heritage as well!

¹⁶ The exhibition installed in the headquarters of the National Office for the Protection of Historic Monuments was opened on March 9, 1992, by Miklós HORLER. His speech is available in issue 3 of 1992 of the journal *Műemlékvédelem* (HORLER 1992).

Könyvészet/Bibliography:

- *** MÉM MDK – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ [Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center], *Fotótár [Photographic Archives]*.
- BARDOLY István. 2010. „Igen veszedelmes útra léptünk”: Zsámbék 1933–1934. *Műemlékvédelem* 3: 189–200.
- BOZÓKI Lajos. 2002. Padányi Bíró Márton Veszprémi püspök zsámbéki helyreállítása. *Műemlékvédelmi Szemle* 1: 101–112.
- DERCSÉNYI Dezső, szerk. 1958. *Pest megye műemlékei II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EITELBERGER VON EDELBERG, Rudolf. 1856. Bericht über einen archäologischen Ausflug nach Ungarn in den Jahren 1854 und 1855. In *Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 91–140. Wien: In Commission bei dem Kaiser. Königl. Hof-Buchhändler W. Braumüller.
- GERŐ László. 1992. Möller István zsámbéki restaurálásáról. *Műemlékvédelem* 4: 203–207.
- GUZSIK Tamás. 1977. Műemlékvédelem Zsámbékon. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez. *Építés-Építészettudomány IX/1*: 229–246.
- GUZSIK Tamás & ZÁDOR Mihály. 1987. ELŐTERJESZTÉS a zsámbéki középkori templomrom, kolostorrom és műemlékileg védett környezetének tervbe vett helyreállítási munkáihoz. Kézirat [manuscript], BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet. A tanulmány összeállításában KREMNICSIÁN Ilona építész működött közre.
- HEIDER, Gustav, Rudolf V. EITELBERGER & Joseph HIESER. 1858. *Mittelalterliche Kunstdenkmale des Österreichischen Kaiserstates I*. Stuttgart: Ebner & Seubert.
- HENSZLMANN Imre. 1882. évi jelentés a Műemlékek Orsz. Bizottságának működéséről 1882-ben. *Archaeologiai Értesítő* II: XLVIII–LI.
- HORLER Miklós. 1992. Megnyitóbeszéd a zsámbéki templom- és kolostorrom helyreállítási munkáit bemutató kiállítás alkalmából 1992. március 9-én az OMvH székházban. *Műemlékvédelem* 3: 186–188.
- HUNFALVY János. 1856. *Magyarország és Erdély eredeti képekben. Első szakasz, 1. köt.* Darmstadt: Lange.
- KALMÁR Péter. 1997. A szakma méltóságáról – felelősen. A zsámbéki középkori templomrom. *Magyar Nemzet*, szeptember 3.
- LÓVEI Pál. 1996. A zsámbéki rom műemléki védelmének története. *Magyar Műemlékvédelem X*: 39–58.
- MELOCCO Miklós. 1997. A zsámbéki romról. A kritika méltóságának védelmében. *Magyar Nemzet*, május 10.
- MÖLLER István. 1925. A zsámbéki templom. *Technika* VI: 69–78.
- SEDLMAYR János. 1991. A zsámbéki templomrom helyreállítási terve. *Műemlékvédelmi Szemle* 2: 29–34.
- WEISS, Karl. 1857. Die Kirchenruine von Zsámbék in Ungarn. *Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* II/5: 105–108.

■ Ioana RUS-CACOVEAN¹

Restaurări istorice blamate și restaurări păstrate ca document

■ **Rezumat:** În mai toate cazurile în care avem mai multe intervenții consecutive asupra unui monument, întâlnim și o mare diversitate de atitudini față de restaurările anterioare, care variază de la critici aspre la altele mai subtile, de la blamarea și ștergerea completă a urmelor restaurării la acceptarea acesteia, în ciuda unor neajunsuri, ca parte a istoriei monumentului sau ca imagine intrată deja în memoria colectivă.

În Transilvania, primele intervenții cu pretenții de restaurare din secolul al XIX-lea au fost înlocuite, începând cu mijlocul secolului XX, de altele, purificatoare, sau de noi intervenții „în stil”, pentru ca acestea din urmă să ajungă să fie la rândul lor îndepărtate prin intervențiile „reversibile” de la sfârșitul secolului XX sau chiar de inserții în limbaj contemporan. Pentru că, deși încă din anii 2000 au apărut numeroase voci care militează pentru studiul mai riguros și acceptarea vechilor metode de restaurare ca document, sunt încă și mai multe cazuri de ștergere completă a urmelor lăsate de istorie asupra unui monument.

■ **Cuvinte cheie:** restaurare „în stil”, de-restaurare, monumente, Transilvania, secolele XIX-XX

Introducere

■ În Transilvania, practica restaurării nu este nici pe departe atât de vechi sau atât de performantă ca în alte zone ale Europei, dar cu toate acestea avem monumente care au trecut deja prin trei sau patru etape mai mult sau mai puțin complexe de intervenții. Și nu mă refer la transformările suferite în timp, influențate de schimbarea gustului sau a nevoilor utilizatorului, care s-au succedat de-a lungul vremii. Ci la intervenții cu pretenții chiar de restaurare, care au debutat în secolul al XIX-lea și au continuat uneori la distanță de câteva decenii, alteori la doar câțiva ani, până în prezent. Sigur, fiecare epocă a venit cu specificul său în practica restaurării, după metodele dominante în vreme: reconstrucții sau adăugiri istoriciste, „în stilul” inițial al monumentului (secolul al XIX-lea, începutul secolului XX), consolidări masive, de-restaurări și noi intervenții „în stil” (mijlocul secolului XX), restaurări pe baze științifice (după mijlocul secolului XX), intervenții „reversibile” (sfârșitul secolului XX) sau inserții în limbaj contemporan (după anii 2000).

În aceste cazuri în care avem atât de multe intervenții consecutive, întâlnim și o mare diversitate de atitudini față de restaurările anterioare, care variază de la critici aspre la altele mai subtile, de la blamarea și ștergerea completă a urmelor restaurării la acceptarea acesteia în ciuda unor

Condemned Historic Restorations and Restorations Preserved as Document

■ **Abstract:** In almost all cases of several consecutive interventions on a historic building, the attitudes towards its previous restorations are very diverse, varying from severe to milder forms of criticism, from condemning and completely erasing the traces of the restorations to accepting them despite shortcomings as part of the building's history or as an image already ingrained in the collective memory.

In Transylvania, the first interventions claiming to have a conservation role in the 19th century were replaced as from the mid-20th century by other interventions, with a purifying intent, or by new interventions “to the style”, which, in their turn, came to be removed by “reversible” interventions at the end of the 20th century, or even by insertions in a contemporary language. This is because, although a number of voices have already emerged in the 2000s advocating for a more rigorous study and acceptance of the old restoration methods as historical records, there are even more cases of complete erasure of the traces left by history on a historic building.

■ **Keywords:** restoration „to the style”, de-restoration, historic buildings, Transylvania, 19th-20th centuries

Introduction

■ Although the conservation practice in Transylvania is far less old and performant than in other parts of Europe, some of its historic buildings have already experienced three or four more or less complex stages of intervention. And I do not mean transformations suffered over time due to the changes in the user's taste or needs that occurred periodically throughout history. But rather interventions claiming to have a conservation role, which started in the 19th century and continued sometimes every several decades, or even every several years, up to the present. Each age has certainly brought its specificity in the conservation practice, depending on the prevailing methods of the time, i.e. reconstructions or historicist additions, “to the initial style” of the historic building (the 19th and early 20th centuries), massive consolidations, de-restorations, and new interventions “to the

¹ Istoric de artă, dr., lect. univ. la Universitatea de Artă și Design din Cluj-Napoca, Departamentul de Discipline Teoretice, Cluj-Napoca, România.

¹ Art historian, PhD, university lecturer at the University of Art and Design in Cluj-Napoca, Theoretic Subject Matters Department, Cluj-Napoca, Romania.

style” (mid-20th century), scientific conservations (after the mid-20th century), “reversible” interventions (late 20th century), or insertions in a contemporary language (after the 2000s).

In these cases, with so many consecutive interventions, there is also a wide variety of attitudes towards the previous restorations, varying from severe to milder forms of criticism, from condemning and completely erasing the traces of the restorations to accepting them despite shortcomings as part of the building’s history or as an image already ingrained in the collective memory.

The issue is that even today, with so many means and theories at our disposal, we have no clearly established methodology on how we should proceed with historical restorations, although a number of consecrated voices have emerged already since the early 2000s, advocating for a more rigorous study and acceptance of the old restoration methods as history and historical record (PETZET, SCHÄDLER-SAUB & EXNER 2002; LIPP 2019).

The current article aims to present the most representative cases of historical restorations of Transylvanian historic buildings and the reactions towards them over time, in particular appreciation and preservation of some, or the complete removal of others.

Our sources consist of various monographic studies dedicated to the conservation history of the historic buildings under discussion, as well as the archive fonds of the Commission for Historic Buildings and the Directorate for Historic Buildings within the archives of the National Heritage Institute in Bucharest, for the interventions performed during the interwar period and after the instauration of the communist regime in Romania.

Interventions “to the style” in 19th century Transylvania

■ In 19th century Hungary, and implicitly in Transylvania, like elsewhere in Europe in fact, conservation concepts were mainly of Romantic and historicist nature, considered as impressive and ingenious, but unauthentic (ARNÓTH 2017-2018, 84).

One of the first historical buildings in Transylvania submitted to interventions for “conservation” purposes was the house known as the birthplace of King Matthias Corvinus in Cluj. The context was a trend already present in 19th century Hungary, i.e. increasing the importance of the cult of remarkable historic personalities to support the national allegories. Among other personalities, King Matthias Corvinus was particularly appreciated, whose cult, although present in Cluj even before, developed unprecedentedly in the second half of the 19th century. Due to the increased interest in local history, his birthplace turned into a real phenomenon (SĂLĂGEAN 2009), and the house where he was presumably born became a historic building with memorial value, being acknowledged and marked out as such, through a plaque unveiled on September 2, 1889. However, despite the building’s poor state of preservation, since it had lately been used as a military hospital, and the intention to restore and turn it into a museum had already emerged at the

neajunsuri, ca parte a istoriei monumentului sau ca imagine intrată deja în memoria colectivă.

Chestiunea este că nici măcar astăzi, când avem atâtea mijloace și teorii la dispoziție, nu avem stabilită o metodologie clară cu privire la modul în care trebuie procedat în cazul restaurărilor istorice, deși încă de la începutul anilor 2000 au apărut numeroase voci consacrate care militează pentru studiul mai riguros și acceptarea vechilor metode de restaurare ca istorie și document (PETZET, SCHÄDLER-SAUB & EXNER 2002; LIPP 2019).

Studiul de față are ca scop prezentarea câtorva dintre cele mai reprezentative cazuri de restaurări istorice ale unor monumente din Transilvania și reacțiile față de acestea în timp, mai precis aprecierea și păstrarea unora, respectiv îndepărtarea completă a altora.

Ca surse am folosit diverse studii monografice dedicate istoriei restaurării monumentelor tratate, respectiv fondurile arhivistice ale Comisiunii Monumentelor Istorice și ale Direcției Monumentelor Istorice aflate în arhiva Institutului Național al Patrimoniului de la București, pentru intervențiile realizate în perioada interbelică și în cea de după instaurationa regimului comunist în România.

Intervenții „în stil” în Transilvania secolului XIX

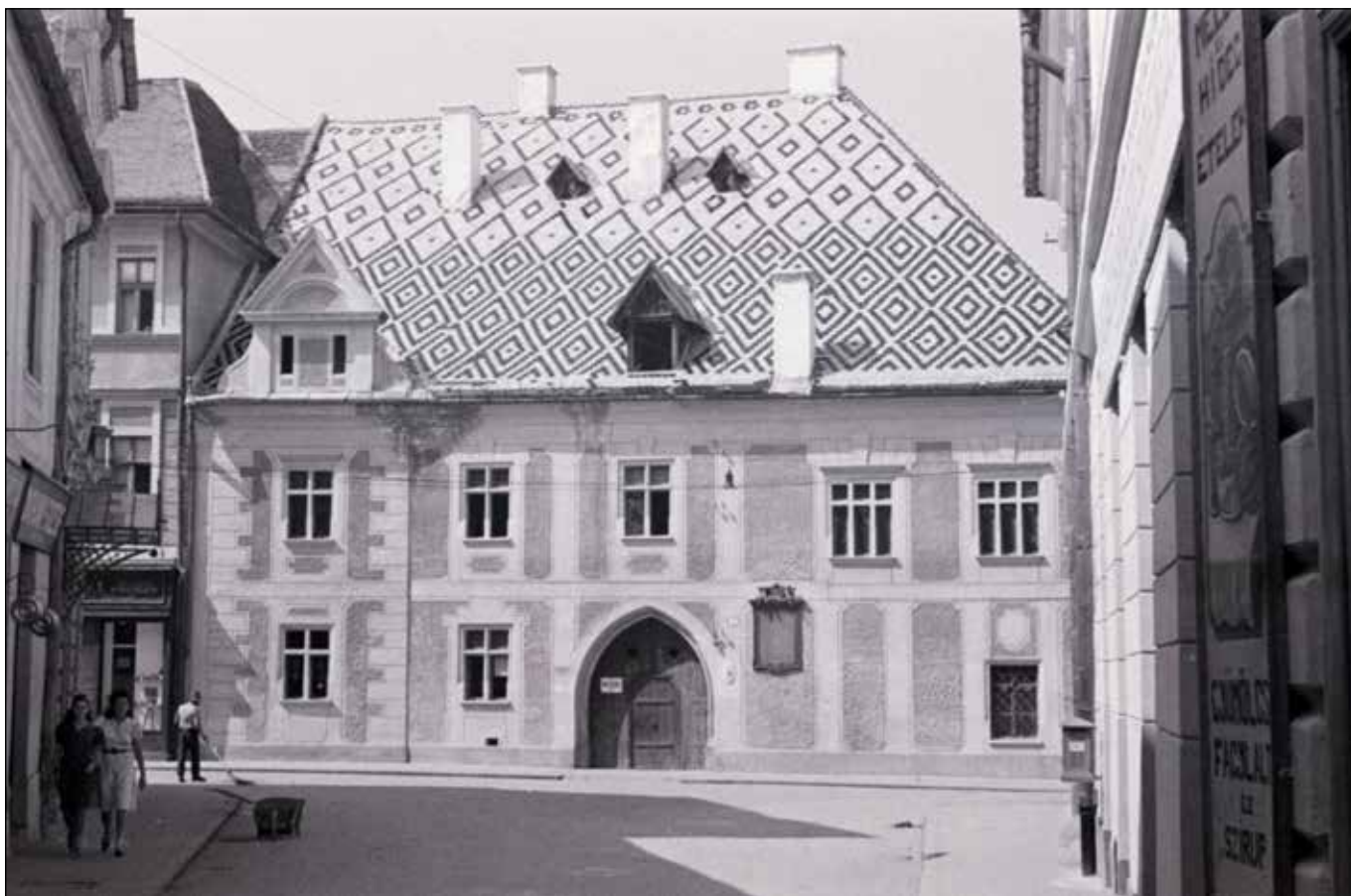
■ În Ungaria secolului XIX și implicit în Transilvania, concepțiile de restaurare au fost preponderent de factură romantică și istoricistă, ca de altfel în întreaga Europă, considerate impresionante și ingenioase, dar neautentice (ARNÓTH 2017-2018, 84).

Una dintre primele clădiri istorice din Transilvania asupra căreia s-a intervenit cu scopul „restaurării” ei a fost Casa Matia din Cluj. Contextul a fost acela al curentului care circula deja în Ungaria secolului XIX, și anume creșterea importanței cultului unor personalități istorice exemplare, care trebuia să susțină alegoriile naționale. Printre alte personalități, de o apreciere deosebită se bucura regele Matia Corvin, al cărui cult, deși exista și înainte, s-a dezvoltat fără precedent în a doua jumătate a secolului al XIX-lea la Cluj. Datorită interesului crescând pentru istoria locală, locul

■ Foto 1. Casa Matia înainte de intervențiile secolului XIX (Kolozsvári kalauz... 1893)

■ Photo 1. The Matthias Corvinus House before the 19th century interventions (Kolozsvári kalauz... 1893)

■ **Foto 2.** Casa Matia după restaurarea istoricistă, fotografie din 1941 © Fortepan / Zoltán ASZÓDI (foto nr. 174034, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=174034>)
 ■ **Photo 2.** The Matthias Corvinus House after the historicist restoration, photograph from 1941 © Fortepan / Zoltán ASZÓDI (photo no. 174034, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=174034>)

său de naștere s-a transformat într-un adevărat fenomen (SĂLĂGEAN 2009), iar presupusa casă în care acesta s-a născut a devenit monument istoric cu valoare memorială, a fost recunoscută și marcată în mod oficial astfel, inclusiv printr-o placă dezvelită la 2 septembrie 1889. Însă, cu toate că edificiul se afla într-o stare de conservare proastă, utilizat în ultima perioadă drept spital militar, deși se dorea restaurarea și transformarea acestuia în muzeu încă la sfârșitul secolului al XIX-lea, Muzeul Etnografic al Societății Carpatine Ardelene și-a deschis aici porțile abia la 12 octombrie 1902 (EKE 2012).

Restaurarea realizată de către László GYALUS (1865-1941) a fost una specifică vremii, intențiile arhitectului fiind acelea de a îndepărta elementele adăugate monumentului în perioadele anterioare, considerate lipsite de valoare, și de a adăuga elemente noi, într-o încercare de a rămâne „cât mai aproape” de stilul inițial. Cea mai puternică intervenție realizată de către GYALUS a fost cea asupra fațadelor, arhitectul îndepărtând complet tencuielile albe simple, pentru a le înlocui cu o articulare mai complexă, evident fantezistă, în stil eclectic. Fațada principală a primit bosaje, lesene, brâie orizontale și cornișe. GYALUS a înlocuit ancadramentele de piatră ale porții și ale ferestrelor, foile de ușă cu altele neogotice, a introdus un fronton decorat în stil Renaștere-baroc în partea stângă a fațadei, deși existența acestuia nu era documentată de nimic și a construit lucarne, iar acoperișul l-a învelit cu țiglă mălțuită colorată (EKE 2012).

O altă intervenție importantă din aceeași perioadă s-a petrecut la Castelul Corvinilor din Hunedoara, după principii similare, cu o primă intenție de a-l transforma în reședință de vânatoare pentru cuplul regal (LUPESCU 2011). Prima etapă de lucrări a fost realizată de Ferenc

end of the 19th century, the Ethnographic Museum of the Transylvanian Carpathia Association opened its gates only on October 12, 1902 (EKE 2012).

The restoration performed by László GYALUS (1865-1941) was specific to the time. The architect's intentions were to remove the elements added to the historic building in the previous epochs, as considered without value, and to add new elements in an attempt to stay “as close as possible” to the initial style. GYALUS's most striking intervention was on the elevations. The architect completely removed the simple white plastering to replace it with a more complex, obviously fantasist articulation in Eclectic style. The façade received quoin strips, lesenes, string courses, and cornices. GYALUS replaced the stone frames of the gate and windows, as well as the door leaves with new, Neogothic ones, he inserted a gable decorated in Renaissance-Baroque style on the façade's left side, although the existence of such an element was not documented in any way, and he put in dormer windows, while covering the roof with coloured, glazed tiles (EKE 2012).

Another important intervention in the same period was performed on Hunedoara Castle, according to similar principles, with a first intention to turn it into a hunting lodge for the royal couple (LUPESCU 2011). The first stage of the works was performed by Ferenc SCHULCZ and, after his death in 1870,

by Imre STEINDL, both disciples of Professor Friedrich SCHMIDT, trained in the Neogothic spirit, which is largely shown by the interventions they proposed or implemented. Besides the strictly necessary works, such as the demolition of walls and chimneys on the verge of collapse, the most important contribution was the reconstruction of the fallen vaults at the palace's ground floor, the so-called Knights' Hall. The pillars were rebuilt with old, recovered stones and new elements carved according to the original ones. Moreover, the bay windows on the New Gate Tower and the Gold House were repaired and rebuilt, while the wooden ceilings and some original window frames were replaced with copies. STEINDL also demolished the triangular bay window facing the Bears' Pit and replaced it with a copy, he restored the Painted Tower and placed the statue of John HUNYADI on top of it. He removed the stone frames at the ground floor of the Matthias Loggia and replaced them with copies, while the new roofs received Zsolnay glazed tiles (LUPESCU 2011).

As soon as the plans to turn the castle into a hunting lodge were abandoned, the funds steadily decreased, which pushed STEINDL to resign in October 1874. The government as-

SCHULCZ, iar după moartea acestuia, în 1870, de către Imre STEINDL, ambii discipoli ai profesorului Friedrich SCHMIDT, formați în spiritul neogoticului, fapt ilustrat cu prisosință de intervențiile propuse sau puse în practică. Pe lângă cele de strictă necesitate, ca demolarea zidurilor și a coșurilor de fum ce se aflau pe punctul de a se prăbuși, cea mai importantă contribuție a fost reconstrucția bolților căzute ale sălii de la parterul aripii palatului, așa-numita Sală a Cavalerilor, stâlpii fiind recompuși din pietre vechi recuperate și piese noi cioplite după modelul celor originale, respectiv repararea și reconstrucția balcoanelor de la Noul Turn de Poartă și de la Casa de Aur, alături de înlocuirea tavanelor din lemn și a unor ancadrame originale de ferestre cu copii. STEINDL a demolat și balconul triumfiular dinspre Groapa Urșilor și l-a înlocuit cu o copie, a restaurat Turnul Pictat, în vârful acestuia plasând o statuie a lui Ioan DE HUNEDOARA. La fațada Logiei Matia, a înlăturat ancadramele de piatră ale parterului și le-a înlocuit cu copii, iar noile acoperișuri au primit învelitori din țigle smălțuite de Zsolnay (LUPESCU 2011).

După abandonarea planurilor pentru transformarea în castel de vânătoare, fondurile s-au diminuat continuu, determinându-l pe STEINDL să demisioneze în octombrie 1874. În locul său, guvernul l-a numit pe Gyula PIÁTSEK, antreprenorul lui STEINDL, să ducă la bun sfârșit lucrările, acesta demolând complet balcoanele palatului, care erau până la acest moment neatinse, și reconstruindu-le, alături de recioplirea sculpturilor de la ferestrele acestora, în special blazoanele nobiliare. În cele din urmă, lucrările începute la Hunedoara cu mare entuziasm în 1868

■ **Foto 3.** Casa Matia „de-restaurată” la mijlocul secolului XX, fotografie din 1986 © Fortepan / Katalin VARGA (foto nr. 73950, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=73950>)

■ **Photo 3.** The Matthias Corvinus House, “de-restored” at the middle of the 20th century, photograph from 1986 © Fortepan / Katalin VARGA (photo no. 73950, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=73950>)

au fost oprite după mai puțin de un deceniu, determinându-l pe Gyula FORSTER să declare că „au ratat esențialul” și că au produs, în opinia lui Lajos ARÁNYI, un *falsum historicum* (LUPESCU 2011).

De-restaurările secolului XX și noi intervenții „în stil”

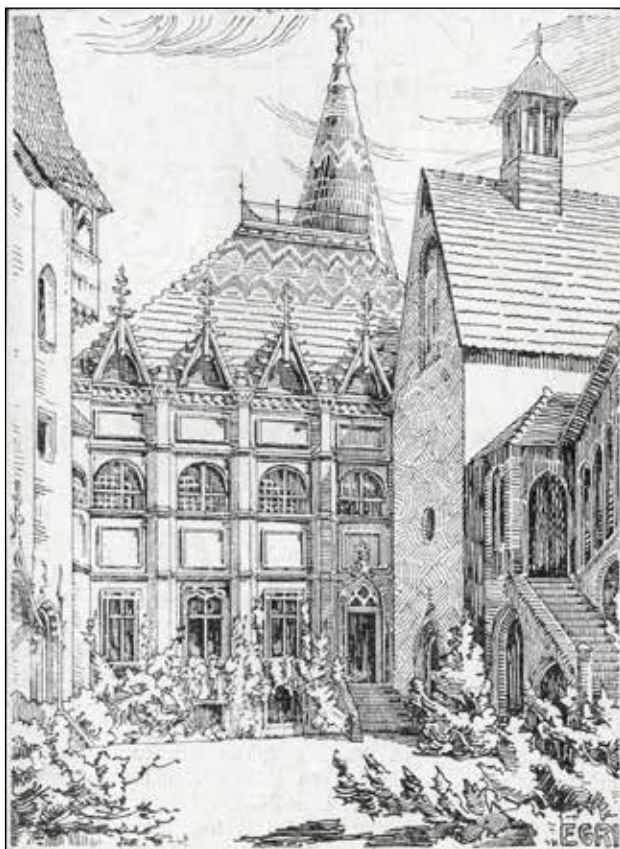
■ Problema Casei Matia din Cluj a revenit în discuție după 40 de ani de la prima intervenție, nu doar pentru că aceasta avea nevoie de noi reparații, ci și pentru că intelectualii vremii considerau necesară îndreptarea greșelilor făcute la prima restaurare, bazată pe principii eronate și învechite, care au ținut cont mai mult de valoarea memorială a monumentului, în detrimentul celei arhitecturale. Pentru aceasta, lucrarea i-a fost încredințată arhitectului Károly KÓS, iar supravegherea lucrărilor lui Kálmán LUX. În acord cu noua estetică puristă a modernismului, până în decembrie 1943, KÓS a îndepărtat tencuielile istoriciste ale fațadelor și le-a înlocuit cu altele simple, de culoare albă, a înlocuit țiglele colorate ale acoperișului cu altele „vechi, de bună calitate”, pentru ca edificiul să-și redobândească „forma originală, simplă și nobilă”, prin renunțarea la „urâtele elemente arhitecturale” cu care a fost „desfigurat sub pretextul conservării în secolul trecut”. S-a păstrat doar placa memorială, considerată și ea „neadecvată” (EKE 2012).

O corectare a greșelilor s-a dorit și la Castelul din Hunedoara, unde în 1901 István MÖLLER a preluat conducerea șantierului, urmărind inventa-

signed Gyula PIÁTSEK, STEINDL's contractor, in the latter's place, to finish the works. PIÁTSEK completely demolished the palace's bay windows, which had been untouched so far, and rebuilt them. Moreover, he recarved the sculptures on their windows, in particular the coats of arms. Eventually, the works started in Hunedoara with great enthusiasm in 1868, were stopped within less than a decade, which made Gyula FORSTER say that “they had missed the essential” and that they had produced, according to Lajos ARÁNYI, a *falsum historicum* (LUPESCU 2011).

20th-century de-restorations and new interventions “to the style”

■ The issue of the Matthias Corvinus House in Cluj was back on the table 40 years after the first intervention. This was not only because the building needed new repairs, but also because the intellectuals of the time found it necessary to repair the mistakes made during the first restoration, based on erroneous and outdated principles, considering rather the memorial aspect of the historic building, to the detriment of its architectural value. For this purpose, the works were entrusted to architect Károly KÓS and their supervision to Kálmán LUX. In line with the new purist

■ **Fig. 1.** Curtea Castelului din Hunedoara în prima jumătate a secolului XX © Muzeul Kuny Domokos, Tata, Ungaria, colecția Elemér Révhelyi (nr. inv. 2013_0261, sursa: https://mandadb.hu/tetel/66514/Revhelyi_Elemer_kepei)

■ **Figure 1.** The courtyard of Hunedoara Castle in the first half of the 20th century © Kuny Domokos Museum, Tata, Hungary, Elemér Révhelyi collection (inv. no. 2013_0261, source: https://mandadb.hu/tetel/66514/Revhelyi_Elemer_kepei)

■ **Foto 4.** Castelul din Hunedoara, logia Matia „de-goticizată” (SISA 2000, 105)

■ **Photo 4.** Hunedoara Castle, the “de-Gothicised” Matthias Loggia (SISA 2000, 105)

aesthetics of Modernism, by December 1943 KÓS removed the historicist plastering on the elevations and replaced it with a simple, white one. He also replaced the coloured tiles on the roof with “old, but high-quality” ones, for the building to regain its “original, simple and noble shape”, by discarding the “ugly architectural elements” that had “disfigured it under the pretext of conservation in the past century”. The memorial plaque alone was preserved, despite seen as “inappropriate” (EKE 2012).

The wish to correct mistakes was also a concern at Hunedoara Castle. In 1901, István MÖLLER took over the work-site. His intention was to inventory and survey the historic building, through which it became clear how many valuable details had been destroyed during the previous reconstructions. Eventually, however, the “correction” in Hunedoara was less successful than at the Matthias Corvinus House. This was, on the one hand, because of World War I, which put an end to the intervention, and, on the other hand, because MÖLLER, although generally preserved the architectural characteristics of all ages, in the case of the Matthias Loggia, after removing the mouldings and elements inserted by STEINDL, he replaced them with similar ones, such as the Neogothic frieze under the cornice, inspired by the frieze at Saint Michael’s Church in Cluj-Napoca (LUPESCU 2011; RUS 2010).

After a long period of abandonment, during which the condition of the castle seriously deteriorated, it was only in 1956-1958 that considerable efforts were made to rebuild the chapel vaults and to reconstruct the vault in the Diet Hall, based on the traces left on the walls by its lunettes and corbels. However, in this case, architect Carol ORBAN used a modern construction system. He reused the preserved voussoir fragments and reconstructed the stone ribs, which he affixed with a reinforced concrete webbing that gave the vault its spatial shape. Thus, the structure with a “Gothic appearance” is actually a thin concrete webbing cast once the Gothic ribs were put in place (CURINSCHI-VORONA 1996, 188-189, 297, 352; RUS 2011a).

After a new interruption, the works were resumed in 1966 under the direction of architect Eugen CHEFNEUX. According to official statements, the conservation projects were implemented “only after a detailed research with the participation of architects, archaeologists, historians, and art historians, which created all the premises for the castle’s conservation to avoid the mistakes of the past” (VELESCU 1958, 70). However, the works performed are contrary to these statements, as the restorers of the 20th century were not able either to refrain from making additions to the style. The courtyard elevation of the Matthias Loggia aroused a lively debate. A *Report of the Directorate for Historic Buildings* showed, based on descriptions and drawings dated before its restoration, that the wing in question was built in the second half of the 15th century with “two rows of loggias, one on the ground floor and one at the upper storey”. However, the one at the ground floor was closed soon after its construction with windows “having late Gothic frames, richly decorated with

■ **Foto 5.** Castelul din Hunedoara, logia Matia după restaurarea anilor 1960 © arhiva personală Ioana RUS-CACOVEAN

■ **Photo 5.** Hunedoara Castle, the Matthias Loggia after its restoration in the 1960s © personal archive of Ioana RUS-CACOVEAN

rierea și relevarea monumentului, ocazie cu care a devenit clar câte detalii valoroase fuseseră distruse în timpul reconstrucțiilor anterioare. În final însă, la Hunedoara „corectarea” a reușit în mai mică măsură decât la Casa Matia, în primul rând din cauza izbucnirii Primului Război Mondial și stoparea reabilitării castelului, dar și pentru că MÖLLER, deși în general a respectat caracteristicile arhitecturale ale tuturor perioadelor, la fațada dinspre curte a Logiei Matia, după ce a eliminat profilaturile și elementele neogotice introduse de STEINDL, le-a înlocuit cu altele asemănătoare, ca friza neogotică de sub cornișă, similară cu cea de la Biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca (LUPESCU 2011; RUS 2010).

După o lungă perioadă de abandon, în care situația castelului s-a înrăutățit considerabil, abia în anii 1956-1958 au fost executate cu mari eforturi bolțile capelei și a fost reconstituită bolta din Sala Dietei, după urmele lăsate pe pereți de timpanele și consolele acesteia. Aici însă, arhitectul Carol ORBAN a recurs la un sistem constructiv modern. Reutilizând fragmentele de bolțari păstrate, acesta a reconstituit nervurile de piatră, pe care le-a prins cu o pânză din beton armat, ce figurează forma spațială a bolții. Astfel, structura cu „aspect gotic” reprezintă în realitate o pânză subțire de beton, turnată după ce nervurile gotice au fost ridicate pe cofraje, înglobându-le (CURINSCHI-VORONA 1996, 188-189, 297, 352; RUS 2011a).

După o nouă întrerupere și reluarea lucrărilor în 1966 sub conducerea arhitectului Eugen CHEFNEUX, deși la nivel declarativ proiectele de restaurare s-au executat „numai după amănunțite cercetări la care au participat arhitecți, arheologi, istorici și istorici de artă, creând astfel toate premisele ca restaurarea castelului să evite greșelile din trecut” (VELESCU 1958, 70), lucrările realizate în continuare contrazic aceste afirmații, nici restauratorii secolului XX neputându-se abține de la completări în stil. Fațada dinspre curte a Logiei Matia a stârnit o dezbateră aprinsă, un *Referat DMI* arătând, pe baza unor descrieri și desene dinaintea restaurării ei, că această aripă a fost edificată în a doua jumătate a secolului XV cu „două rânduri de logii dispuse la parter și etaj”, dar că cea de la parter a fost închisă curând după construirea ei, cu ferestre „prevăzute cu ancadra-

mente gotice târzii, bogat profilate, iar, la golul din mijloc s-au așezat și 2 sculpturi reprezentând corbul cu inel în cioc și țapul cu picioarele din față îndoite, stemele lui Ioan de Hunedoara și ale soției sale.” Ancadramentele existente în secolul XX la castel nu erau însă cele inițiale, din acestea păstrându-se doar „cele două pietre provenite de la această fereastră [...] în lapidar”, ci „copii fidele după cele originale [care] au fost montate în anii ‘70 ai secolului XIX, când restaurarea se făcea în spiritul unității de stil”. Faptul că nu existau „niciun fel de mărturii ale aspectului original al logiilor de la parter” și „că forma [ferestrelor gotice] datează de 5 veacuri” îl îndreptățește pe autorul referatului să spună că „restaurarea va trebui neapărat să le păstreze”, parterul rămânând astfel închis și protejat, conservându-se și restaurarea istoricistă (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

În schimb, la etaj, existau mai multe date despre înfățișarea inițială a logiei, în „descrierea castelanului Bajoni din 1668, când încă se păstrau baluștrii acesteia. El menționează că o parte din ei sunt din piatră, foarte stricați, și o parte din lemn”. Autorul referatului presupune că „în secolul XVIII s-a construit parapetul de cărămidă, în prima lui formă, în locul baluștrilor, care apare și în desenul din 1864”. Acest parapet a fost apoi reconstruit la începutul secolului XX de către MÖLLER, care a desfăcut și ferestrele de sticlă ale etajului și le-a lărgit prin coborârea parapetului care „se păstrează și astăzi. El maschează încă caracterul de logie a etajului și va trebui neapărat îndepărtat” (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

Problema provocase discuții încă din 1956, Virgil VĂTĂȘIANU propunând păstrarea ancadramentelor parterului și închiderea arcadelor etajului cu ferestre mari, din sticlă pe ramă metalică, ce ar fi permis vederea logiei și utilizarea mai eficientă a spațiului, dar și protejarea picturii de pe intradosul arcelor. După reluarea discuțiilor în anii ‘60, inițial, pentru că nu se cunoștea profilul baluștrilor, s-a propus „să se studieze o soluție foarte modernă, eventual bare subțiri de metal care să sugereze numai existența acestora. Care ar feri de altfel și geamul foarte mare ce va închide logia”, considerându-se de asemenea că „celelalte modificări suferite de această fațadă sub influența curentului neogotic nu dăunează întregului ansamblu” (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

Apoi, s-a descoperit *in situ* jumătate dintr-un balustru de piatră de la extremitatea balustradei, pe baza căruia s-a schimbat propunerea și s-a realizat o structură complet renașcentistă cu logie și la parter, deși nimic nu justifica această abordare. Urmărindu-se revenirea la „aspectul inițial”, s-a reeditat logia prin înlăturarea zidăriei și a ancadramentelor neogotice, propuse pentru a fi păstrate în lapidarul muzeului, rezultând două registre de arcade deschise, cu balustrade din piatră (CURINSCHI-VORONA 1996, 295). În final s-a renunțat și la închiderea arcadelor cu sticlă, deși ar fi fost în concordanță cu ceea ce se va realiza în jurul anului 1975, la claustrul fostei mănăstiri a Palazzo delle Stelline in Corso Magenta din Milano (STUBBS & MAKÁŠ 2011, 23).

Restaurarea capelei începută în 1957 a fost continuată cu reconstruirea bolților la nivelul original, remontându-se în cea mai mare parte nervurile și cheile de boltă autentice. Frontonul adăugat la sfârșitul secolului al XIX-lea de către STEINDL a fost demontat, revenindu-se la învelitoarea în patru ape (VELESCU 1961, 29-30). Însă, în ciuda intențiilor de a-i reda castelului „vechea sobrietate”, țiglele smălțuite de secol XIX de pe acoperișuri au fost considerate valoroase din punct de vedere plastic, fiind păstrate și completate cu altele similare (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

În 1968, lucrările de care era responsabilă DMI s-au considerat încheiate, castelul fiind redat circuitului turistic (Cronică... 1970, 75). Cu toate neajunsurile, contemporanii acestora au apreciat intervenția ca fiind excepțională, Directorul DMI, Richard BORDENACHE, propunând chiar pentru premiere proiectul de restaurare, despre care declara că a respectat principiile unanim admise în acest domeniu (INP, DMI, Dos. nr. 5473, 1966-1970).

■ Fig. 2. Biserica Reformată din Sic înainte de restaurarea secolului XX (KÁDÁR 1903, 393)

■ Figure 2. The Calvinist Church in Sic before the 20th century restoration (KÁDÁR 1903, 393)

mouldings, and two sculptures placed at the middle opening, representing the raven with the ring in its beak and the he-goat with his front legs bent, the coats of arms of John Hunyadi and his wife.” But the frames in place in the 20th century were not the original ones, as the only pieces left from these were “the two stones originating from that window [preserved] in the lapidary”, but “exact copies of the originals [which] were assembled in the 1870s, when the restoration was performed in the spirit of unity of style”. The fact that there was “no evidence of the original appearance of the ground floor loggias” and “that the shape [of the Gothic windows] is five centuries old” entitled the report’s author to say that “the conservation works must keep them”. Thus the ground floor was to remain closed and protected, and the historicist restoration preserved (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

In contrast, there were more data on the appearance of the loggia at the upper floor, in “Castellan Bajoni’s description from 1668, when its balusters were still in place. He points out that part of them are made of stone and highly deteriorated, while another part of wood”. The report’s author supposes that “it was in the 18th century that the brick parapet was built in its first shape replacing the balusters, as it appears in the 1864 drawing”. This parapet was then rebuilt at the beginning of the 20th century by MÖLLER, who also dismantled the glass windows at the upper floor and enlarged them by lowering the parapet, which “is still preserved today. It affects the appearance of the loggia and must be removed” (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

This issue had already aroused discussions in 1956, when Virgil VĂTĂȘIANU sug-

gested preserving the frames at the ground floor and closing the upper arcade with large glass windows on metal frames, thus allowing the loggia to be seen and the space to be used more efficiently, as well as protecting the painting on the arches. When the discussions were resumed in the 1960s, as the baluster profiles were unknown, the initial suggestion was “to come up with a very modern solution, such as thin metal bars only suggesting their existence. This would also protect the very large windows intended to close the loggia”. Moreover, it was thought that “the other changes suffered by this elevation under “the Neogothic trend’s influence are not harming the entire ensemble” (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

Subsequently, half of a stone baluster was discovered *in situ* at one of the balustrade’s ends. The initial proposal was changed based on this discovery, and the structure performed was completely in Renaissance style, with a loggia on the ground floor as well, although nothing justified this approach. With the aim of regaining the the “initial appearance”, the loggia was reconfigured by removing the masonry and the Neogothic frames, proposed for preservation in the museum lapidary, resulting in two rows of open arcades with stone balusters (CURINSCHI-VORONA 1996,

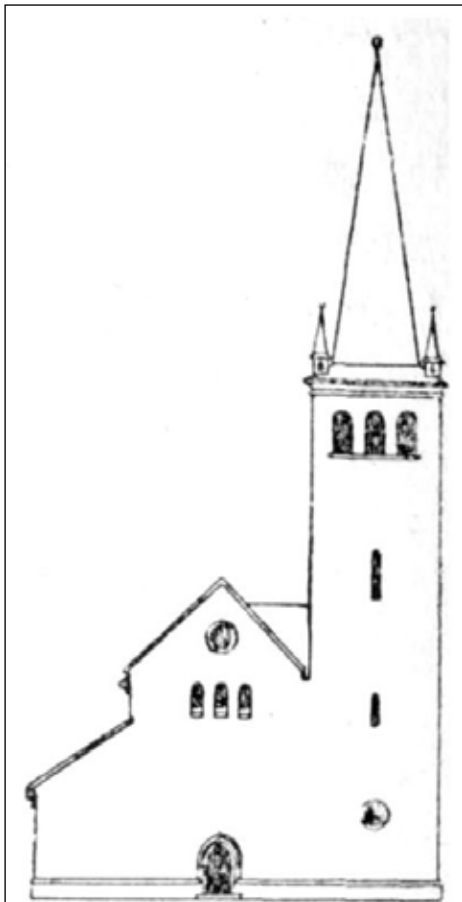
Cu toate că de regulă restauratorii secolului XX au îndepărtat intervențiile istorice, au fost numeroase cazuri în care au demolat și elemente autentice, și nu doar baroce, ci și medievale. Chiar KÓS, după ce a blamat și corectat restaurarea de secol XIX la Casa Matia, la Biserica Reformată din Sic a demolat în 1946-1947 turnul central de vest, pe care apoi l-a reconstruit, însă dezaxat, agravând stabilitatea bisericii și rezultând o fațadă tipică pentru el, care-i trădează puternic amprenta (GALL 202, 438-442). Potrivit unei expertize DMI din 1959, lucrările din anul 1946 „au fost dăunătoare din punct de vedere al rezistenței”, parohia alarmându-se din cauza fisurilor apărute în pereții bisericii. A fost nevoie de ample lucrări în 1963 pentru salvarea monumentului, când printre altele s-a consolidat absida, bolțile au fost suprabetonate, s-a reconstruit arcul de triumf, nervurile deplasate au fost ancorate, s-a montat o centură de beton și au fost subzidite porțiunile înclinate ale zidului de pe latura de nord și pereții absidei.

Cea mai controversată intervenție a fost însă cea de la Biserica Reformată de pe Strada Kogălniceanu din Cluj-Napoca. Fotografiiile din toamna și iarna anului 1953 surprind fațadele de vest și sud ale bisericii, care, în ciuda faptului că fusese restaurată în două etape la începutul secolului XX, se afla din nou într-o stare jalnică. În decembrie 1956, Serviciul tehnic al Episcopiei Reformate din Cluj-Napoca a întocmit prin șeful de șantier Lajos BĂGYUJ o documentație prin care propunea o serie de lucrări ce urma a se executa în anul 1957 în regie proprie. Însă, deși inițial s-au dorit doar reparații urgente, pe măsură ce șantierul a avansat au început să apară și alte propuneri, ca de exemplu îndepărtarea paramentului exterior și realizarea unui tavan din grinzi de stejar la galeria fostului claustru, respectiv deschiderea golurilor în arc frânt dinspre curtea bisericii, care la acel moment erau înzidite (RUS-CACOVEAN 2020).

Astfel, în ciuda faptului că inițial proiectul prevedea retencuirea fațadelor, la scurt timp a apărut ideea păstrării paramentului aparent, care a generat dezbatere aprinsă, determinându-l pe BĂGYUJ să ceară opinia și a altor specialiști cărora le-a trimis memoriile sau cu care a purtat discuții în timpul vizitelor acestora pe șantier. În cele din urmă s-au constituit chiar două tabere, cea a celor care susțineau retencuirea bisericii și cea a celor care sprijineau păstrarea paramentului aparent. Géza ENTZ era de părere că zidurile de piatră ale bisericii fuseseră fără îndoială inițial tencuite, zidul cu piatră aparentă, „oricât de bine ar arăta”, fiind complet străin de arhitectura transilvăneană și lipsit de autenticitate. Și János HERPEI considera imposibil de imaginat ca înalta prelucrare a pietrelor cioplite și decorate anterior cu sculpturi a contraforturilor să fi fost alăturată zidurilor din pietre sparte, nefasonate și dispuse neregulat. Hotărâtoare au fost însă vizitele pe șantier ale arhitecților DMI, Grigore IONESCU, E. SALOS și Richard LIEBLICH, care fără alte studii amănunțite au considerat că „după toate probabilitățile la origine biserica nu a fost tencuită” și, în plus, tencuirea paramentului de piatră „mult mai puțin aspectuoasă, va atrage după sine lucrări de întreținere care cu siguranță vor fi necesare peste câțiva ani” (RUS-CACOVEAN 2020).

Cea mai aprinsă dezbatere, care a dus în cele din urmă chiar la blocarea pentru un timp a lucrărilor și la schimbarea de două ori a echipei de proiectare, a fost generată de începerea lucrărilor la galeria fostului claustru. Descoperirea a patru console gotice originale și a mai multor bucăți de nervuri l-a determinat pe BĂGYUJ să propună, în locul tavanului din lemn proiectat anterior, restaurarea bolții gotice inițiale, considerată acum posibilă, pentru care la 2 iulie 1958 a primit și aprobarea din partea DMI (SAS 2015, 115-116; INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958).

Problemele au apărut în noiembrie 1958, când László DEBRECZENI arăta într-un memoriu adresat DMI că acoperirea galeriei la sfârșitul secolului XV sau și mai târziu nu putea să fi fost cu boltă în cruce, la acea

■ Fig. 3. Károly KÓS, fațada Bisericii Reformate din Sic după reconstruirea turnului de vest (ENTZ & SEBESTYÉN 1947, 8)

■ Figure 3. Károly KÓS, the elevation of the Calvinist Church in Sic after the reconstruction of the western tower (ENTZ & SEBESTYÉN 1947, 8)

■ **Foto 6.** Fațada de sud a Bisericii Reformate de pe Strada Kogălniceanu din Cluj-Napoca, 1953, foto Ștefan BUTAK (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 117, nr. 10)

■ **Photo 6.** Southern elevation of the Calvinist Church on Kogălniceanu Street in Cluj-Napoca, 1953, photo by Ștefan BUTAK (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 117, nr. 10)

■ **Foto 7.** Fațada de nord a Bisericii Reformate de pe Strada Kogălniceanu din Cluj-Napoca înaintea demolării porticului baroc în 1958, foto V. BILCIURESCU (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 359, nr. 2)

■ **Photo 7.** Northern elevation of the Calvinist Church on Kogălniceanu Street in Cluj-Napoca, before the demolition of the Baroque portico in 1958, photo by V. BILCIURESCU (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 359, nr. 2)

epocă dominând deja sistemul în stea sau rețea, considerând că acest claustru a avut mai degrabă o boltă în leagăn, cu nervuri mai mult decorative decât cu rol structural, asemănătoare sau chiar mai simplă decât bolta corului bisericii. În plus, acesta menționa că, deși în propunerea lui BĂGYUJ nu era indicat acest lucru, era prevăzută executarea cheilor de boltă cu „simboluri bisericesti”. Concluzia sa era că proiectul ca atare nu putea fi acceptat nici ca restaurare, nici ca reconstruire, noua boltă, compilată pe baza unor urme fără certitudine dovedită, fiind realizată pe baza unor principii de construire nepotrivite în epocă, existând chiar posibilitatea comiterii unei „greșeli sau falsificări” (INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958).

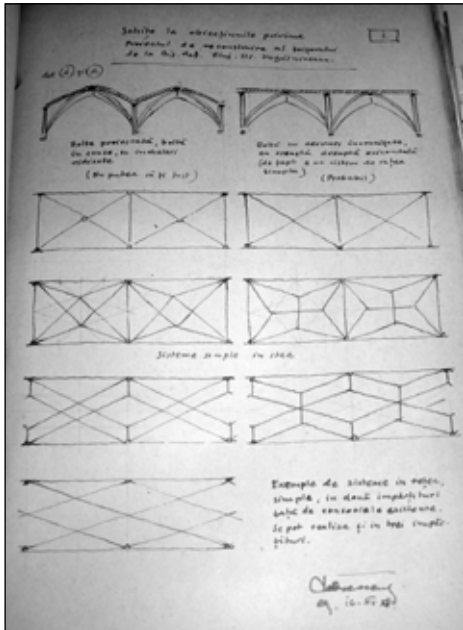
295). The idea to close the arcades with glass was eventually dropped as well, although it would have been in line with the intervention performed around 1975 at the cloister of the former monastery of Palazzo delle Stel-line in Corso Magenta in Milan (STUBBS & MAKÁŠ 2011, 23).

The restoration of the chapel, started in 1957, was continued by reconstructing the vaults to the original level, with most of the authentic ribs and keystones being reassembled. The gable added at the end of the 19th century by STEINDL was taken down, and the hipped roof was reinstated (VELESCU 1961, 29-30). However, despite the intentions to give the castle back its “old soberness”, the 19th century glazed tiles were considered to have artistic value, thus they were preserved and supplemented with similar ones (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

In 1968, the works under the responsibility of the Directorate for Historic Buildings were considered as finished and the castle reopened for visiting (Cronică... 1970, 75). Despite all shortcomings, the time’s specialists considered the intervention as exceptional. The Directorate’s manager, Richard BORDE-NACHE even advanced the restoration project for awarding, as he claimed that it complied with all the principles unanimously accepted in the field (INP, DMI, Dos. nr. 5473, 1966-1970).

Although 20th-century restorers usually removed historicist interventions, there were numerous cases in which they demolished authentic elements as well, and not only Baroque but also mediaeval ones. KÓS himself, after condemning and correcting the 19th-century restoration of the Matthias Corvinus House, in 1946-1947 demolished the western central tower of the Calvinist Church in Sic, and then rebuilt it, but off its axis, worsening the stability of the church and producing an elevation typical of his style (GALL 202, 438-442). According to a 1959 assessment by the Directorate for Historic Buildings, the 1946 works had been “structurally harmful”, alarming the parish due to the new cracks in the church walls. Extended works were necessary in 1963 to save the historic building, when, among others, the apse was consolidated, the vaults were reinforced from above with concrete, the triumphal arch was rebuilt, the displaced ribs were anchored, a concrete ring beam was mounted, and the leaning parts of the northern wall, as well as the apse walls, were underpinned.

However, the most controversial intervention was the one on the Calvinist Church on Kogălniceanu Street in Cluj-Napoca. Photos taken in the autumn and winter of 1953 catch the western and southern elevations of the church, which, despite the restoration conducted in two stages at the beginning of the 20th century, was again in a deplorable state. In December 1956, the Technical Department of the Calvinist Bishopric in Cluj-Napoca, through site manager Lajos BĂGYUJ, drafted a documentation proposing a series of works to be conducted in 1957. But, although the initial intention was to perform only emergency interventions, as the works advanced, new proposals were

■ Fig. 4. László DEBRECZENI, *Schițe la obiecțiunile privind proiectul de reconstruire a foisorului de la Biserica Reformată din Cluj, Str. Kogălniceanu* (INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958)

■ Figure 4. László DEBRECZENI, *Sketches on the objections concerning the design for the reconstruction of the cloister's vaults at the Calvinist Church on Kogălniceanu Street in Cluj-Napoca* (INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958)

made, such as to remove the exterior plaster and to build an oak ceiling over the former cloister, or to open the ogee arches facing the backyard, which were walled up at that time (RUS-CACOVEAN 2020).

Thus, although the project initially provided for replastering the elevations, the idea to preserve the masonry uncovered emerged rather soon. This aroused lively debates and prompted BĂGYUJ to ask the opinion of other specialists by sending them memoirs or by talking to them during their on-site visits. Eventually, specialists even split into two sides, with one supporting the church's replastering and the other advocating for keeping the masonry uncovered. In the opinion of Géza ENTZ, the church's stone walls had been, without any doubt, originally plastered, as uncovered stone walls, "no matter how good they looked", were completely foreign to Transylvanian architecture and lacked authenticity. János HERPEI, in his turn, considered it impossible to imagine buttresses with fine-tooled ashlars, previously decorated with sculptures, side by side with walls of roughly cut rubble masonry. However, the site visits of architects Grigore IONESCU, E. SALOS, and Richard LIEBLICH, from the Directorate for Historic Buildings, were decisive. Without other thorough studies, they considered that "according to all probabilities, initially the church had not been plastered" and, in addition that, plastering the stone masonry was "far less good-looking, and would certainly generate maintenance works within a few years" (RUS-CACOVEAN 2020).

The liveliest debate arose beginning with the works on the former cloister, which

Dezbaterile principale au dus în cele din urmă la suspendarea lucrărilor, delegația condusă de arh. Virgil BILCIURESCU decizând în aprilie 1959 schimbarea proiectanților și faptul că galeria nu se putea bolti gotic. Propunerea a stârnit însă numeroase nemulțumiri, mai ales din partea beneficiarului, discuțiile blocându-se din nou, până când, pentru a le pune probabil capăt, s-a decis schimbarea încă o dată a șefului de proiect, fapt ce rezultă din documentația realizată de atelierul DMI, *Terminarea restaurării bis. ref. din Cluj* începute prin Departamentul Cultelor (INP, DMI, Dos. nr. 3364, 1959), ce-i avea ca șef de proiect pe arh. Rodica MĂNCIULESCU, iar ca inginer de structuri pe Ion DUMITRESCU (Cronică... 1970, 74). În problema boltirii galeriei, s-a hotărât, pe porțiunea cuprinsă între contraforturile trei și patru, refacerea vechii boltiri gotice, pe urmele consolelor existente: prima travee executată integral cu nervuri din piatră și pânze din cărămidă, iar a doua travee, executată numai sub formă de schemă, refăcându-se scheletul din nervuri de piatră fără pânza bolții pentru prezentarea în manieră muzeistică a acestei metode de construcție (INP, DMI, Dos. nr. 3364, 1959).

Încheiere

■ Majoritatea intervențiilor istorice prezentate mai sus au fost urmate de altele contemporane, ilustrând din nou o varietate de atitudini față de acestea. La Biserica Reformată din Sic, deși blamate, intervențiile lui KÓS au fost păstrate, având în vedere faptul că demolarea turnului n-ar fi adus niciun beneficiu și mai ales refacerea celui inițial oricum ar fi reprezentat tot un fals. Și paramentul exterior al Bisericii Reformate din Cluj-Napoca a fost păstrat în continuare aparent, considerat deja o imagine intrată în memoria colectivă. Însă, în ciuda aprinsei dezbateri lansate în jurul acestora în anii 1960, bolțile muzeistice din galeria claustrului au fost îndepărtate la ultima restaurare, iar spațiul a fost reboltit, revenindu-se astfel la o soluție tipică secolului al XIX-lea.

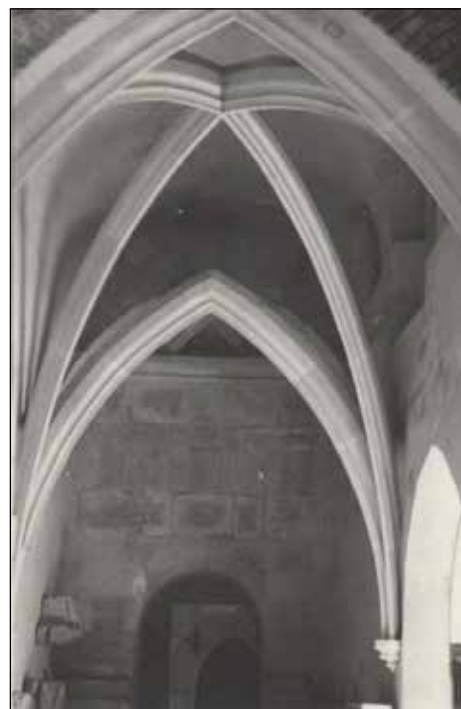
În schimb, intervențiile cu rol de consolidare au fost în general păstrate, ca de exemplu soluția de suspendare a bolții altarului de la Biserica Sfântul Mihail din Cluj-Napoca, sau grinzile aparente din beton armat de la Turnul Siegfried al Cetății din Călnic (RUS 2011b), respectiv planșeele de beton armat de la Bonțida, văzute azi nu doar ca soluții agresive dar ingenioase, care au salvat monumentele de la prăbușire (HEGEDÜS, EKE & MAKAY 2017, 93), ci și etape în istoria monumentului.

În încheiere, revin cu îndemnul la reflecție, având în vedere că astăzi trecem printr-o nouă perioadă de revizuire și reconsiderare a intervențiilor mai vechi asupra monumentelor. Este restaurarea document? Putem s-o acceptăm ca istorie?

Bibliografie/Bibliography:

- *** INP – Arhiva Institutului Național al Patrimoniului, București [Archives of the National Heritage Institute, Bucharest], • *Fond CMI [Fonds of the Commission for Historic Buildings]*: • Dosar nr. 1961, referitor la Castelul din Hunedoara [Series no. 1961, concerning Hunedoara Castle]; • *Fond DMI [Fonds of the Directorate for Historic Buildings]*: • Dosarele nr. 5461-5479, referitoare la Castelul din Hunedoara [Series no. 5461-5479, concerning Hunedoara Castle], • Dosarele nr. 3228-3235, referitoare la Cetatea din Călnic [Series no. 3228-3235, concerning Călnic Castle], • Dosarele nr. 3362-3367, referitoare la Biserica Reformată din Cluj [Series no. 3362-3367, concerning the Calvinist Church in Cluj], • Fototeca DMI [Photographic Archives of the Directorate for Historic Buildings].

- *** Cronică – Principalele lucrări de restaurare a monumentelor istorice din Republica Socialistă România (1959-1969). *Buletinul Monumentelor Istorice* 1 (1970): 73-78.
- *** *Kolozsvári kalauz*. Kolozsvár: Az Erdélyrészi Kárpátgyeület Kolozsmegyei Osztálya, 1893. <https://mek.oszk.hu/11500/11582/> (30.06.2021).
- ARNÓTH, Ádám. 2017-2018. Pentru o reconsiderare a metodelor moderniste de conservare a monumentelor, ca parte a patrimoniului arhitectural din Ungaria. *Arhitectura* 6-1: 84-93.
- ARNÓTH, Ádám. 2019. The Ethical Problems of Architectural Reconstruction – Hungarian Case Studies. In *Conservation Ethics Today: Are our Conservation-Restoration Theories and Practice Ready for the 21st Century?*, eds. Ursula SCHÄDLER-Saub & Bogusław SZMYGIN, 181-188. Florence – Lublin: International Scientific Committee for Theory and Philosophy of Conservation and Restoration ICOMOS – Lublin University of Technology.
- CURINSCHI-VORONA, Gheorghe. 1996. *Arhitectură. Urbanism. Restaurare*. București: Editura Tehnică.
- EKE, Zsuzsanna. 2012. A kolozsvári Mátyás király-szülőház restaurálástörténete. The Conservation History of the Birthplace of King Matthias I in Cluj-Napoca. *Transsylvania Nostra* 1: 20-31.
- ENTZ, Géza & József K. SEBESTYÉN. 1947. *A széki református templom*. Kolozsvár: Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Erdélyi Tudományos Intézet. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8584.pdf (30.06.2021).
- GALL, Anthony. 2002. *Kós Károly műhelye. The Workshop of Kós Károly*. Budapest: Mundus Kiadó.
- HEGEDŰS, Csilla, Zsuzsanna EKE & Dorottya MAKAY. 2017. Restaurarea și revitalizarea Castelului Bánffy din Bonțida, jud. Cluj. *Revista Monumentelor Istorice* 1: 92-103.
- KÁDÁR, József. 1903. *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. VI. kötet. A vármegye községeinek részletes története*. Deés: Szolnok-Dobokavármegye Közönsége. <https://mek.oszk.hu/04700/04755/html/377.html> (30.06.2021).
- LIPP, Wilfried. 2019. The Future of Restorations? Some Fancy Thoughts. In *Conservation Ethics Today: Are our Conservation-Restoration Theories and Practice Ready for the 21st Century?*, eds. Ursula SCHÄDLER-Saub & Bogusław SZMYGIN, 21-32. Florence – Lublin: International Scientific Committee for Theory and Philosophy of Conservation and Restoration ICOMOS – Lublin University of Technology.
- LUPESCU, Radu. 2011. A vajdahunyadi vár helyreállításának története. Rehabilitation History of Hunedoara Castle. *Transsylvania Nostra* 3: 10-18.
- MCDONALD Jr., Travis C. 1993. Restoration, Re-Restoration and Real History: Trends and Issues in Historic House Museums. *Historic Preservation Forum: the Journal of the National Trust for Historic Preservation* 6 (November/December), <https://forum.savingplaces.org/viewdocument/restoration-re-restoration-and-rea> (30.06.2021).
- PÉTERFFY, Miklós & Ioana RUS-CACOVEAN. 2012. *Károly Kós*. Cluj-Napoca: Editura Utilitas.
- PETZET, Michael, Ursula SCHÄDLER-Saub & Matthias EXNER. 2002. Europäische Wandmalereien und Architekturfassungen des Mittelalters: Empfehlungen zum Umgang mit den Ergebnissen-früherer Restaurierungen. European Wall Paintings and Painted Architectural Surfaces of the Middle Ages: Recommendations of How to Deal with the Results of Earlier Restorations. In *Die Restaurierung der Restaurierung? Zum Umgang mit Wandmalereien und Ar-*

■ **Foto 8.** Restaurarea cu caracter muzeistic a bolții fostului claustru în 1960, foto V. BILCIURESCU (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 393, nr. 7)
 ■ **Photo 8.** Museum-style restoration of the former cloister's vault in 1960, photo by V. BILCIURESCU (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 393, nr. 7)

eventually led to their interruption and to the changing of the design team twice. The discovery of four original Gothic corbels and several rib stones made BÁGYUJ propose, instead of the wooden ceiling previously designed, the restoration of the original Gothic vault, which was now considered possible, and for which the Directorate gave its approval on July 2, 1958 (SAS 2015, 115-116; INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958).

The problems occurred in November 1958, when László DEBRECZENI showed in a memoir addressed to the Directorate that at the end of the 15th century, or even later, the cloister could not have received a cross vault, as the dominant system at that time was already the stellar or the net vault. He thus considered it more probable that the cloister had had a barrel vault, with decorative rather than structural ribs, similar or even simpler than the vault of the choir. Moreover, he stated that, although BÁGYUJ's proposal did not mention it, the keystones were to include "ecclesiastical symbols". He concluded that the project as such could not be accepted either as restoration, or reconstruction, as the new vault, a compilation based on traces without proven certainty, was developed on building principles inadequate for the time, that could even lead to "mistakes or a fake" (INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958).

The main debates eventually led to the suspension of the works. The delegation led by architect Virgil BILCIURESCU decided in April 1959 to change the designers, stating that the cloister could not be vaulted in Gothic style. But the proposal generated much discontent, especially from the benefi-

ciary, and the discussions were at a stalemate once again. Finally, a decision to change the chief architect was taken once more, probably to put an end to the discussions, as resulted from the documentation compiled by the Directorate for Historic Buildings's design office, *Completing the restoration of the Calvinist Church in Cluj* started through the Department for Cults (INP, DMI, Dos. nr. 3364, 1959). The new head of design was architect Rodica MĂNCIULESCU, while engineer Ion DUMITRESCU took charge of the structural issues (Cronică... 1970, 74). Concerning the cloister's vaulting, it was decided to rebuild the old Gothic vault between the third and fourth buttresses, following the traces of the extant corbels. The first bay was to be fully built with stone ribs and brick webbing, while the second bay was to serve only as a model, by rebuilding the stone rib structure without the webbing, to have a museum-like presentation of this construction method (INP, DMI, Dos. nr. 3364, 1959).

Conclusion

■ Most of the historical interventions presented above were followed by other contemporary interventions, which revealed again a wide variety of attitudes towards them. Although KÓS's interventions on the Calvinist Church in Sic were condemned, they were preserved, considering that the demolition of the tower would have brought no advantage, and especially that the rebuilding of the initial one would have been a fake also. Similarly, the stone walls of the Calvinist Church in Cluj-Napoca were left uncovered, as it was already considered an image ingrained in the collective memory. However, despite lively debated in the 1960s, the museum-like vaults in the cloister were removed during the last conservation, and the area was revaulted, re-introducing thus a solution typical of the 19th century.

In contrast, interventions having a consolidation role were generally preserved, such as the solution by which the choir vault was suspended in Saint Michael's Church in Cluj-Napoca, or the uncovered reinforced concrete beams of the Siegfried Tower in Călnic Fortress (RUS 2011b), as well as the reinforced concrete slabs at Bonțida, which are seen today not only as aggressive but ingenious solutions that saved the historic buildings from collapse (HEGEDÜS, EKE & MAKAY 2017, 93), but also as stages in the historic building's history.

As a conclusion, I restate the call on reflection, considering that we currently experience a new period of revision and reconsideration of older interventions on historic buildings. Does restoration constitute a document or a historical record? Can we accept it as history?

chitekturfassungen des Mittelalters im 19. und 20. Jahrhundert, eds. Matthias EXNER & Ursula SCHÄDLER-SAUB, 288-289. München: Karl M. Lipp Verlag.

- RUS, Ioana. 2010. Activitatea lui István Möller și semnificația acesteia pentru restaurarea monumentelor din Transilvania. István Möller's Work and Its Significance to the Conservation of Monuments in Transylvania. *Transsylvania Nostra* 4: ...
- RUS, Ioana. 2011a. Metode de intervenție asupra fortificațiilor transilvănene în secolele XIX-XX. In *Fortificații din nou în folosință. Fortresses Once Again in Use. Várak, erődítések újra használatban. Volumul Seriei conferințelor de teoria și practica reabilitării patrimoniului construit – TUSNAD, Alba Iulia – Șimleu Silvaniei*, eds. Imola KIRIZSÁN, Bálint SZABÓ & Enikő TAKÁCS, Cluj-Napoca: Editura Utilitas.
- RUS, Ioana. 2011b. Cetatea din Călnic. Un monument restaurat în anii 1960-1964. *Ars Transilvaniae* XXI: 105-134.
- RUS-CACOVEAN, Ioana. 2020. Dezbateri principiale cu ocazia restaurării Bisericii Reformate de pe Strada Kogălniceanu din Cluj în anii 1957-1962. In *Istoria ca interogație. Mariei Crăciun, la o aniversare*, eds. Carmen FLOREA & Greta-Monica MIRON, 587-611. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- SAS, Péter, ed. 2015. Látogatók könyve. Bejegyzések a Farkas utcai református templom restaurálásáról (1958–1960). In *A Farkas utcai református templom történelmi emlékei*, ed. Péter SAS, 118-130. Kolozsvár: Stúdium Kiadó.
- SĂLĂGEAN, Tudor. 2009. The Birthplace of King Matthias. In *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*, eds. Attila BÁRÁNY, Attila GYÖRKÖS, 445-452. Debrecen: University of Debrecen, Department of History.
- SCHÄDLER-SAUB, Ursula. 2015. Please: Don't spruce up built heritage but preserve it as an authentic historic document! On the beginning of a scholarly approach to the conservation and restoration of built heritage and architectural surfaces in Germany in the 70s. *Conservation, exposition, Restauration d'Objets d'Art (CeROArt)*, juin, <https://journals.openedition.org/ceroart/4744> (30.06.2021).
- SISA, József. 2000. Vajdahunyad váránk 19. századi restaurálásáról. *Ars Hungarica* 1: 97-108. http://epa.hu/01600/01615/00074/pdf/EPA01615_ars_hungarica_2000_01_097-108.pdf (30.06.2021).
- STUBBS, John H. & Emily M. MAKÁŠ. 2011. *Architectural Conservation in Europe and the Americas: National Experiences and Practice*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- TRUE, Marion. 2003. Changing Approaches to Conservation. In *History of Restoration of Ancient Stone Sculptures*, eds. Janet BURNETT GROSSMAN, Jerry PODANY & Marion TRUE, 1-10. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
- VELESCU, Oliver. 1958. Castelul de la Hunedoara. Scurtă privire istorică. *Monumente și Muzeu. Buletinul Comisiei Științifice a Muzeelor și Monumentelor Istorice și Artistice* 1: 57-72.
- VELESCU, Oliver. 1961. *Castelul de la Hunedoara*. București: Editura Meridiane.
- VELESCU, Oliver. 1968. *Castelul de la Hunedoara: album*. București: Editura Meridiane.

■ KOVÁCS Zsolt¹

Un monument în pericol: Castelul Wesselényi din Comlod

■ **Rezumat:** Castelul Wesselényi din Comlod (jud. Bistrița-Năsăud) este un monument semnificativ al artei baroce transilvănene, fiind caracterizat de o arhitectură și de decorații sculpturale unice și exigente. Cu toate acestea, este mai puțin cunoscut în literatura de specialitate, iar datorită lipsei de întreținere, a ajuns într-o stare avansată de degradare. Articolul parcurge istoria domeniului și a castelului, elaborând anumite aspecte referitoare la familiile proprietare, și oferă o descriere a monumentului, precum și o analiză detaliată a reliefului central al fațadei principale în contextul decorațiilor heraldice și simbolico-emblematică ale epocii.

■ **Cuvinte cheie:** arhitectură, sculptură, baroc, rococo, Transilvania, WESSELÉNYI, decorații heraldice, emblematică

■ În ciuda arhitecturii și a decorațiilor sculpturale unice și exigente, castelul Wesselényi din localitatea Comlod (jud. Bistrița-Năsăud) este unul dintre monumentele puțin cunoscute ale artei baroce transilvănene. Probabil și așezarea izolată a acestuia a contribuit la faptul că, deși importanța monumentului a fost recunoscută încă din prima perioadă a cercetărilor legate de arta barocă din Transilvania de către istoricul de artă József BIRÓ, rareori apare în literatura de specialitate. După opinia lui BIRÓ, formele arhitecturale ale acestui monument au fost influențate de arhitectura unuia dintre cele mai importante monumente baroce laice ale

1 Istoric de artă, lect. univ., Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, România.

■ **Fig. 1.** Ansamblul văzut dinspre est. Veduta ansamblului. Schițele lui László DEBRECZENI, 1928. Arhiva Centrală a Eparhiei Reformate din Ardeal

■ **Figure 1.** The ensemble seen from the east. View of the ensemble. Sketches of László DEBRECZENI, 1928. Central Collecting Archives of the Transylvanian Calvinist Diocese

A Historic Building in Danger: The Wesselényi Manor House in Comlod

■ **Abstract:** The Wesselényi Manor House in Comlod (Bistrița-Năsăud Co.), featuring unique and high-quality architecture and sculptural decoration, is a significant historic building within Transylvanian Baroque art. Despite its qualities, it is little known in the scholarly literature, and due to the lack of maintenance works, it has reached an advanced state of degradation. The article covers the history of the estate and manor house, elaborating certain aspects regarding the owner families, and offers a description of the building, as well as a detailed analysis of the main façade's central reliefs in the context of the era's heraldic and symbolic-emblematic decorations.

■ **Keywords:** architecture, sculpture, Baroque, Rococo, Transilvania, WESSELÉNYI, heraldic decorations, emblems

■ Despite its unique and high-quality architecture and sculptural decoration, the Wesselényi Manor House in Comlod (Bistrița-Năsăud Co.) is one of the little known historic buildings of Transylvanian Baroque art. Its isolated location might have also contributed to the fact that, although its importance was acknowledged by art historian József BIRÓ already in the early stages of research related to Baroque art in Transilvania, it rarely appears in the scholarly literature. According to BIRÓ, the architectural forms of this building were influenced by the architecture of one of the most important secular Baroque historic buildings in the region, the stables of the manor house in Bonțida. Based on chronological and stylistic considerations, he attributed the sculptural decorations to the well-known sculptor from Cluj-Napoca, Anton SCHUCHBAUER (BIRÓ 1943, 61-62, 90).² Based on a contract from 1786, Margit B. NAGY attributed the main façade's relief decorations to the same SCHUCHBAUER (1977, 125, 258, 322). This attribution and dating were also taken over in the monograph dedicated to Baroque sculpture written by Nicolae SABĂU (2002, 84-85, fig. 126-127), as well as

1 Art historian, lecturer, Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania.

2 In the absence of an analysis of the heraldic representations, he mistakenly attributed the construction of the manor house, which he dated to the 1760s, to István DANIEL.

in various synthesis works of popularisation (e.g. BICSOK & ORBÁN 2011, 573-574).

Due to contradictory information circulated especially in the secondary literature, our study proposes to present the most important data regarding the history of the estate and manor house, as well as an analysis of the architectural forms and sculptural decorations, based on observations made on site.

Historical data

■ The first mentions of Comlod in the historical sources date from the 14th century, when the village was part of a larger estate, extant in the following centuries as well, consisting of approximately 15 settlements, with the estate centre in Teaca.³ In 1587, Prince Sigismund BÁTHORY donated the settlement to Kozma PETRICHEVICH-HORVÁTH (1523-1590), lord-lieutenant (*supremus comes*) of Zărand County and princely advisor, who took refuge before the Ottoman expansion, from Croatia to Transylvania, in the mid-16th century. During his time, Comlod became one of the most important centres of the estate and its parish church the final resting place of the family members. Having passed through the possession of the SZALÁNCZI family, after 1668 it was bought by Pál BÉLDI DE OZUN (1621-1679) (BICSOK & ORBÁN 2011, 573). In the following, the estate was inherited on the female line, arriving, through the dowry of Zsuzsanna BÉLDI, in the possession of Pál WESSELÉNYI DE HODOD (1654-1694), lord-lieutenant of Solnocul de Mijloc County, who in 1684 also received a deed of donation from Prince Michael APAFI I. After this, the estate remained in the possession of the WESSELÉNYI family for almost a hundred years. According to written sources, the son of Pál WESSELÉNYI and Zsuzsanna BÉLDI, István WESSELÉNYI (III) (1674-1734), who spent his childhood in Comlod, started certain construction works in the estate centre. After the death of Zsuzsanna BÉLDI, her chil-

³ On the data referring to the medieval period, see KOVÁCS 2020, 76.

regiunii, grajdul baroc al castelului din Bonțida, iar decorațiile sale sculpturale le-a atribuit, pe baza unor considerente cronologice și stilistice, cunoscutului sculptor clujean, Anton SCHUCHBAUER (BIRÓ 1943, 61-62, 90).² Pe baza unui contract din anul 1786, și Margit B. NAGY atribuie aceluiași SCHUCHBAUER decorațiile în relief ale fațadei (1977, 125, 258, 322). Această atribuție și datare a fost preluată și în monografia dedicată sculpturii baroce scrisă de Nicolae SABĂU (2002, 84-85, fig. 126-127), dar și în diverse lucrări de sinteză cu caracter de popularizare (de ex. BICSOK & ORBÁN 2011, 573-574).

Din cauza informațiilor contradictorii, vehiculate mai ales în literatura secundară, studiul nostru propune prezentarea celor mai importante informații referitoare la istoria domeniului și a castelului, precum și analiza formelor arhitecturale și a decorațiilor sculpturale, bazate pe observațiile făcute la fața locului.

Date istorice

■ Primele atestări documentare ale localității Comlod s-au păstrat din secolul al XIV-lea, epocă în care satul Comlod făcea partea dintr-un domeniu mai amplu, format din aproximativ 15 localități, cu centrul în Teaca, acest domeniu persistând și în secolele următoare.³ În anul 1587, principele Sigismund BÁTHORY a donat localitatea comitelui suprem de Zărand și consilierului princiar, Kozma PETRICHEVICH-HORVÁTH (1523-1590), refugiat la mijlocul secolului al XVI-lea din fața expansiunii otomane din Croația în Transilvania. În perioada lui, Comlod a ajuns unul dintre cele mai importante centre ale domeniului, iar biserica din sat a devenit de asemenea locul de veci a membrilor familiei. După ce a trecut și prin posesia familiei SZALÁNCZI, după 1668 a fost cumpărat de către Pál BÉLDI DE OZUN (1621-1679) (BICSOK & ORBÁN 2011, 573). Domeniul este moștenit în continuare pe linie feminină, ajungând prin dota doamnei Zsuzsanna BÉLDI în posesia comitelui suprem al comitatului Solnocul de Mijloc, Pál WESSELÉNYI DE HODOD (1654-1694), care în anul 1684 a primit și un act de donație de la principele Mihail APAFI I, după care domeniul a rămas în posesia familiei WESSELÉNYI timp de aproape o sută de ani. Conform izvoarelor scrise, fiul lui Pál WESSELÉNYI și Zsu-

² În lipsa unei analize a reprezentărilor heraldice, construcția castelului îi atribuie greșit lui István DANIEL, și datează în anii 1760.

³ Despre datele referitoare la perioada medievală, a se vedea KOVÁCS 2020, 76.

■ Foto 1. Castelul pe o fotografie de arhivă, 1964 (CHIRA, Comlod-Wesselényi)

■ Photo 1. The manor house in an archival photo, 1964 (CHIRA, Comlod-Wesselényi)

■ Foto 2. Fațada de sud, 1964 (CHIRA, Comlod-Wesselényi)

■ Photo 2. Southern elevation, 1964 (CHIRA, Comlod-Wesselényi)

■ Foto 3. Fațada dinspre parc la începutul anilor 1990 © Corneliu GAIU

■ Photo 3. Elevation towards the park at the beginning of the 1990s © Corneliu GAIU

zsanna BÉLDI, István WESSELÉNYI (III) (1674-1734), care și-a petrecut copilăria la Comlod, a demarat unele construcții în centrul domeniului din Comlod. După decesul soției Zsuzsanna BÉLDI, copiii acesteia, István și Anna au împărțit între ei bunurile care le reveneau, prin actul de divizie din data de 22 iunie 1718. Din acest act reiese că bunurile imobile care au fost construite din inițiativa baronului István WESSELÉNYI i-au revenit acestuia. În același an este menționat în sursele scrise și conacul din Comlod (ANR Cluj, Arh. fam. Wesselényi din Jibou, fasc. 344, 43, 51). Construcțiile lui István WESSELÉNYI au fost începute probabil după anul 1711, după încheierea războiului antihabsburgic condus de Francisc RÁKÓCZI al II-lea, deoarece în lustrile nobiliare ale comitatului Cluj din anul 1702, satul Comlod figurează încă pe numele mamei sale. În jurnalul său, dedicat evenimentelor din Transilvania anilor 1703-1708, István WESSELÉNYI menționează de asemenea faptul că în perioada respectivă domeniul din Comlod se afla în posesia mamei sale (BENKŐ 1999, 319; WESSELÉNYI 1983, 1985, passim). După decesul lui István WESSELÉNYI din anul 1734, domeniile sale au fost împărțite între fiii săi, Ferenc (1705-1775) și István (1708-1757). Cu acesată ocazie a fost divizat și cel mai important domeniu din Sălaj al familiei, cel din Hodod, Ferenc primind partea cu centrul la Hodod, iar lui István jr. i-a revenit o parte distinctă a acestui domeniu, cu centrul aflat în satul Jibou. István a fost cel care a moștenit și posesiile din Câmpia Transilvaniei ale familiei, dintre care cele mai semnificative erau domeniile din Comlod și din Chiochiș.

Construirea castelului actual, totodată și perioada cea mai semnificativă din istoria acestui monument, este legată de numele lui István WESSELÉNYI jr. și a soției sale, Polixéna DANIEL (1720-1775). După călătoriile de studiu efectuate în Germania, István WESSELÉNYI jr. a parcurs o carieră militară în Italia, iar după întoarcerea în Transilvania a îndepli-

dren, István and Anna divided the property between them, by the deed of division of June 22, 1718. From this document, it appears that the property built on the initiative of Baron István WESSELÉNYI reverted to him. In the same year, the written sources also mentioned a mansion in Comlod (ANR Cluj, Arh. fam. Wesselényi din Jibou, fasc. 344, 43, 51). The constructions of István WESSELÉNYI were probably begun after 1711, following the end of the anti-Habsburg war led by Francis RÁKÓCZI II, as in the 1702 noble lists of Cluj County the village of Comlod was still mentioned as belonging to his mother. In addition, in his diary dedicated to the events in Transylvania from 1703-1708, István WESSELÉNYI mentioned that at that time the estate in Comlod was in the possession of his mother (BENKŐ 1999, 319; WESSELÉNYI 1983, 1985, passim). After the death of István WESSELÉNYI in 1734, his domains were divided between his sons, Ferenc (1705-1775) and István (1708-1757). On this occasion, the most important estate of the family in Sălaj County, the one in Hodod, was also divided, Ferenc receiving the part with the centre in Hodod. István Jr. received a distinct part of this estate, with the centre located in the village of Jibou. István was the one who inherited the family possessions located in the Transylvanian Plain, of which the most significant were the domains from Comlod and Chiochiș.

■ Foto 4. Fațada principală, 2015 © Zsolt KOVÁCS

■ Photo 4. Main façade, 2015 © Zsolt KOVÁCS

The construction of the current manor house as well as the most significant period in the history of this building are related to the name of István WESSELÉNYI Jr. and his wife, Polixéna DANIEL (1720-1775). Following his study trips to Germany, István WESSELÉNYI Jr. had a military career in Italy, and after returning to Transylvania he served as lord-lieutenant of Solnocul de Interior County, in addition to the political concerns managing the vast estates of the family. His wife is considered in the history of literature as one of the most erudite ladies of the 18th-century Transylvanian aristocracy, who translated from various languages, and, in addition, initiated the organisation of a modern household on her estate (V. LÁSZLÓ 2008, 58). Her vast culture was also noticed by her contemporaries; in the *Magyar Athenas* lexicon, dedicated to the biography of the most significant Hungarian writers, edited by Péter BOD, she was mentioned with the epithet “Transylvanian phoenix, adept of the sciences” („Tudományokat szerető és követő Erdélyi Féniks”) (BOD 1766, 55). She tried to pass on her concerns and beliefs to her five children (Miklós, Polixéna, Mária, Anna, Zsuzsanna), for the education of which she hired two famous literati from Transylvania at the time, Daniel CORNIDES and Pál DEÁKI (FILEP). The excellent education of her children is revealed, in addition to the written sources about it, by the literary activity of the girls of the WESSELÉNYI family.

nit funcția de comite al comitatului Solnocul de Interior, pe lângă aceste preocupări politice administrând și vastele domenii ale familiei. Soția lui este considerată în istoria literaturii una dintre cele mai erudite doamne ale aristocrației transilvănene din secolul al XVIII-lea, care traducea din diverse limbi, și, pe lângă acestea, a inițiat și organizarea unei gospodării moderne pe domeniile sale (V. LÁSZLÓ 2008, 58). Vasta ei cultură a fost remarcată și de către contemporanii ei, în lexiconul *Magyar Athenas*, dedicat biografiei celor mai semnificativi scriitori maghiari, editat de către Péter BOD, menționată cu epitetul „Phoenixul ardelean adept al științelor” („Tudományokat szerető és követő Erdélyi Féniks”) (BOD 1766, 55). Ea a încercat transmiterea preocupărilor și convingerilor sale și celor cinci copii ale ei (Miklós, Polixéna, Mária, Anna, Zsuzsanna), pentru educarea cărora a angajat doi literați renumiți din Transilvania epocii, pe Daniel CORNIDES și pe Pál DEÁKI (FILEP). Educația aleasă a copiilor este demonstrată, pe lângă izvoarele scrise referitoare la aceasta, și de activitatea literară a fetelor familiei WESSELÉNYI.

După căsătoria lor din anul 1742 István WESSELÉNYI jr. și Polixéna DANIEL au început o serie de construcții reprezentative pe domeniile lor. Prima și cea mai semnificativă construcție este cea din Jibou, din în anii 1740, urmată de edificarea castelului din Comlod, documentată de corespondența soțului din perioada 1750-1753. În ultima scrisoare cunoscută, trimisă soției, din data de 4 noiembrie 1753 el relatează despre finalizarea lucrărilor de zidărie (V. LÁSZLÓ 2008, 165). Această datare este confirmată și de inscripția 1753 din axa centrală a fațadei principale, însă lucrările de decorare și de amenajare interioară au fost terminate doar cu câțiva ani mai târziu. Inscripțiile cu cronostih, cu versuri scrise în limba latină și maghiară, din axele laterale ale fațadei principale datează finalizarea construcțiilor castelului în anul 1756. La puțin timp după fi-

nalizarea lucrărilor, István WESSELÉNYI a decedat. În discursul funerar ținut la funeraliile sale este pomenită și ceremonia solemnă de inaugurare a reședinței din Comlod, organizată în vara anului 1757, la care copiii familiei au prezentat în cadrul unui examen solemn și rezultatele obținute în studiile lor din latină, geografie, istorie și teologie (V. LÁSZLÓ 2020, 167-168). Reședința din Comlod a jucat un rol important în viața familiei și în anii următori, în 1760 în acest castel fiind organizată nunta celei mai mari fiice a cuplului care a edificat castelul, Polixéna, cu baronul Simon (III) KEMÉNY (LÁZÁR 1886, 94).

După moartea soțului din anul 1758 Polixéna DANIEL a continuat construcțiile din centrele domeniilor sale. În anul 1761 a edificat un nou conac în Chiochiș (BICSOK & ORBÁN 2011, 572), iar în anul 1770 a ridicat clădiri reprezentative în centrul grădinii familiei din cartierul Mănăsturu-lui de Exterior din orașul Cluj-Napoca (ASZTALOS 2004, 536-537).⁴ Este important de menționat și faptul că în afară de construcțiile de mai sus, Polixéna DANIEL a încercat și organizarea pe domeniile sale a unor activități manufacturiere, stabilind de exemplu la Jibou năsturari, producători de găitan și croitori, totodată inițiind la Jibou și organizarea unei producții de mătase (V. LÁSZLÓ 2008, 165).

După decesul baronesei Polixéna DANIEL în anul 1775, domeniul din Comlod a fost moștenit pe linie feminină, ajungând în proprietatea nepoatei acesteia, Druzsiana KEMÉNY (născută din căsătoria lui Polixéna WESSELÉNYI cu baronul Simon KEMÉNY), devenită în anul 1781 soția baronului Ádám (II) RADÁK (1753-1803). În conscripția generală din anul 1785 baronul figurează ca unic proprietar al acestui domeniu (MISKOLCZY & VARGA E. 2013, Anexa 1785). În cazul baronesei Druzsiana KEMÉNY, care a desfășurat de asemenea și o activitate literară (KNAPP 2004), probabil și amintirea bunicii și a mamei sale a jucat un rol important în atașamentul ei față de reședința din Comlod, după moartea sa din anul 1808, fiind înmormântată în cripta familială amenajată în parcul castelului (MAKKAI 1941, 7). După moartea sa, castelul a fost moștenit de către fiul său, István RADÁK (1782-1865). În proprietatea lui se afla și cu ocazia evenimentelor din anii 1848-1849, și pe numele lui este amintit domeniul din Comlod și Orosfaia și în listele despăgubirilor urbariale ale reformei agrare din anul 1848 (SEBESS 1921, 30). În această perioadă proprietarii castelului rezidă mai ales în Cluj-Napoca și pe domeniile lor din Ungaria, reședința din Comlod fiind folosită doar de administrația domeniului. Prin Anna RADÁK (1836-1864), fata lui István, căsătorită cu Domokos TELEKI DE GLODENI (1825-1897), domeniul din Comlod ajunge în proprietatea acestei ramuri a familiei TELEKI. În anul 1883 fiica lor, Polixéna TELEKI (1863-1933) se căsătorește cu baronul András BORNEMISZA DE APALINA (1860-1895), în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și în primul deceniu al secolului următor castelul aflându-se în posesia lor. După toate probabilitățile, în anii de după Primul Război Mondial ansamblul a ajuns, presupunem prin cumpărare, în proprietatea contelui Artur TELEKI DE GLODENI (1873-1959). În anul 1927, de exemplu, a fost construit cu patronajul lui noua biserică reformată din Orosfaia, cu această ocazie episcopul Sándor MAKKAI, venit pentru sfințirea bisericii, fiind ospătat în „superba sufragerie a castelului străvechi din Comlod al contelui Teleki”. Castelul și domeniul au fost naționalizate în anul 1949 din proprietatea lui. După naționalizare în castel au funcționat birourile CAP-ului, după evenimentele din anul 1989 fiind folosit de către primăria locală. În lipsa unei funcții, în anii 2000 primăria a predat edificiul Consiliului Județean Bistrița-Năsăud, care încearcă accesarea unor fonduri necesare pentru renovarea clădirii și găsirea unei noi funcții pentru monument.

■ Foto 5. Portalul rezaliturii principale, 2015

© Zsolt KOVÁCS

■ Foto 5. Portal of the main projection, 2015

© Zsolt KOVÁCS

After their marriage in 1742, István WESSELÉNYI Jr. and Polixéna DANIEL began a series of representative constructions on their estate. The first and most significant building is the one in Jibou, built in the 1740s, followed by the construction of the manor house in Comlod, documented by the husband's correspondence from 1750-1753. In the last known letter, sent to his wife, dated November 4, 1753, he reports on the completion of the masonry works (V. LÁSZLÓ 2008, 165). This dating is also confirmed by the inscription 1753 from the main façade's central axis, however, the decoration and interior design works were completed only a few years later. The chronogram inscriptions with verses written in Latin and Hungarian from the main façade's lateral axes date the building's completion to 1756. Shortly after completing the works, István WESSELÉNYI died. The speech held at his funeral also mentioned the solemn inauguration ceremony of the residence in Comlod, organised in the summer of 1757, where the children of the family presented in a solemn examination the results obtained in their studies in Latin, geography, history, and theology (V. LÁSZLÓ 2020, 167-168). The residence in Comlod played an important role in the life of the family. A few years later, in 1760, the wedding of Polixéna, the eldest daughter of the couple who built the manor house, and Baron Simon (III) KEMÉNY was organised here (LÁZÁR 1886, 94).

After the death of her husband in 1758, Polixéna DANIEL continued the construction works in the centres of her estates. In 1761 she built a new mansion in Chiochiș (BICSOK & ORBÁN 2011, 572), and in 1770 she

⁴ Un ansamblu de clădiri aflat pe locul actualei clădiri a Facultății de Chimie a Universității Babeș-Bolyai.

erected representative buildings in the centre of the family garden in the Mănăşturul de Exterior quarter of Cluj-Napoca (ASZTALOS 2004, 536-537).⁴ It is also important to mention that, in addition to the above constructions, Polixéna DANIEL also tried to organise manufacturing activities on her estate, establishing for example in Jibou button-makers, passementerie producers and tailors, at the same time initiating in Jibou the organisation of silk production (V. LÁSZLÓ 2008, 165).

After the death of Baroness Polixéna DANIEL in 1775, the estate of Comlod was inherited on the female line, becoming the property of her granddaughter, Druzsiána KEMÉNY (born from the marriage of Polixéna WESSELÉNYI and Baron Simon KEMÉNY), who in 1781 became the wife of Baron Ádám (II) RADÁK (1753-1803). In the general conscription from 1785, the baron appears as the sole owner of this estate (MISKOLCZY & VARGA E. 2013, Annex 1785). In the case of Baroness Druzsiána KEMÉNY, who also carried out a literary activity (KNAPP 2004), the memory of her grandmother and mother probably also played an important role in her attachment to her residence in Comlod, being buried, after her death in 1808, in the family crypt of the manor house park (MAKKAI 1941, 7). After her death, the manor house was inherited by her son, István RADÁK (1782-1865). It was still in his property during the events of 1848-1849, and following the agrarian reform of 1848, the estate of Comlod and Orosfaia was mentioned under his name in the lists of urban compensation (SEBESS 1921, 30). During this period, the owners resided mainly in Cluj-Napoca and on their estates in Hungary, and the Comlod residence was used only by the domain administration. Through Anna RADÁK (1836-1864), the daughter of István, married to Domokos TELEKI DE GLODENI (1825-1897), the domain of Comlod became the property of this branch of the TELEKI family. In 1883 their daughter, Polixéna TELEKI (1863-1933) married Baron András BORNEMISZA DE APALINA (1860-1895), thus in the last decades of the 19th century and the first decade of the following century, the manor house was still in their possession. In all probability, in the years after World War I, the ensemble became, presumably by purchase, the property of Count Artur TELEKI DE GLODENI (1873-1959). In 1927, for example, the new Calvinist Church in Orosfaia was built under his patronage, on this occasion Bishop Sándor MAKKAI, who came to consecrate the church, was received in the "beautiful dining room of the ancient manor house from Comlod of Count Teleki". The manor house and the estate were nationalised in 1949, after which the collective farming offices were housed in the manor house. Following the events of 1989, it was used by the local mayor's office, which, in the absence of a function, in the 2000s handed over the building to the Bistrița-Năsăud County Council, which tried to access some necessary funds for the renovation of the historic building and to find it a new function.

⁴ A set of buildings located on the site of the current building of the Faculty of Chemistry of Babeş-Bolyai University.

Descrierea monumentului

■ Clădirea castelului se află în partea de vest a localității, pe o parcelă paralelă cu drumul național ce leagă Orosfaia de Comlod, fiind azi unicul edificiu istoric pe terenul situat sub viile de odinioară.⁵ După mărturia unor surse vizuale, cum ar fi de exemplu schițele cunoscutului arhitect László DEBRECZENI din anul 1928 (fig. 1), inițial curtea castelului era închisă de o serie de clădiri-anexă cu un singur nivel și de o poartă cu etaj, sub care trecea un gang carosabil.

Castelul este ridicat pe un plan dreptunghiular alungit pe două nivele, fiind situat în centrul parcelei, perpendicular pe aliniamentul drumului național. Planimetria clădirii este rezultatul unei concepții unitare, elementele principale ale edificiului fiind cele două rezalături din cele trei axe centrale ale ambelor fațade (spre vest, spre parc și spre est, spre curtea de odinioară). Celelalte elemente care caracterizează planimetria clădirii sunt planul compus din două șiruri de încăperi, precum și cele două portici simetrice de pe laturile scurte ale edificiului, prevăzute cu câte trei arcade deschise. Terenul din jurul clădirii este într-o ușoară pantă pe latura de vest, astfel în această parte a castelului a fost amenajată o terasă placată cu piatră, protejată inițial de o balustradă barocă, cioplită din piatră, ce continua și în fața celor două portici (foto 1-2).

După mărturia izvoarelor vizuale, aspectul exterior al castelului de odinioară era dominat de acoperișul specific baroc. Aspectul caracteristic al fațadelor se datorează tratării specifice a suprafețelor, toate fațadele, inclusiv și stâlpii arcadelor fațadelor laterale fiind striate. Articulația orizontală a fațadelor este de asemenea unitară, fiind realizată cu același tip de soclu și cornișă.

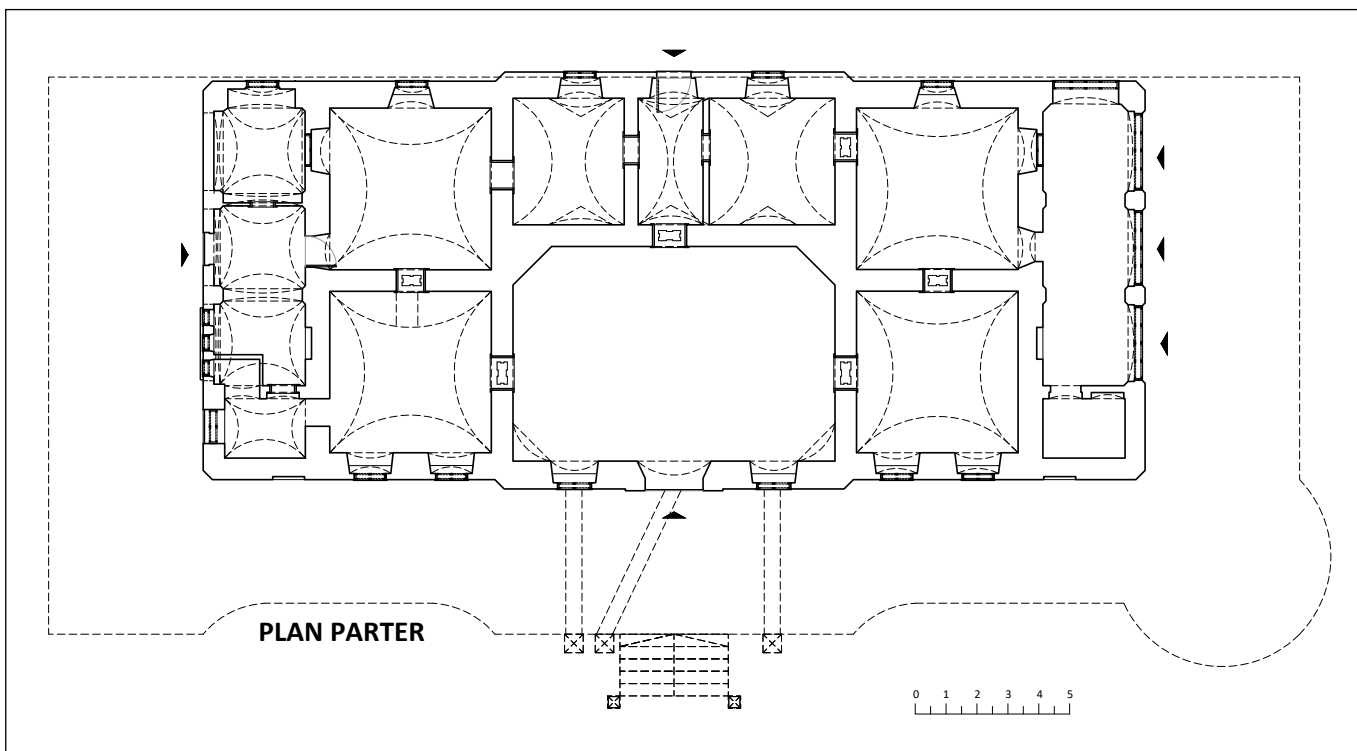
Fațada principală este cea dinspre vest (foto 3), orientată spre parc care, în comparație cu celelalte fațade, a primit o decorație reprezentativă mai specială. Elementul caracteristic al fațadei este rezalitul central accentuat (foto 4) construit până la nivelul pantei superioare a acoperișului frânt baroc, care are un coronament specific, în loc de fronton fiind închis de o cornișă dreaptă. Rezalitul central este articulat cu trei goluri cu închide-

⁵ În anul 2005 pe locul fostei porți carosabile, la marginea de est a parcelei castelului a fost construită o mică biserică ortodoxă, fără a ține cont de normele impuse de lege privind zona de protecție a monumentului.

■ Foto 5. Fațada dinspre curte cu porticul sudic, 2015 © Zsolt KOVÁCS

■ Photo 5. Elevation towards the courtyard with the southern portico, 2015 © Zsolt KOVÁCS

■ Fig. 2. Planul parterului. Relevu © SC Utilitas CCPDRP SRL
■ Figure 2. Ground floor plan. Survey © Utilitas BHCRC LTD

re de forma unui mâner de coș, cu ancadramente din piatră, dintre care golurile din flancuri sunt dublate de ferestre ovale, fără ancadramente. În axa centrală se deschide o poartă de dimensiuni mari, cu închidere de forma unui mâner de coș, dublată de o fereastră fără chenar, cu același tip de închidere. Ancadramentul portalului este cel mai exigent element arhitectonic al monumentului (foto 5). Acesta este compus din postamente și montanți treptați, care pornesc exact de la înălțimea soclurilor fațadei. Montanții sunt ornați cu reliefuri plate decorative, reprezentând compoziții de ghirlande, specifice stilului rococo. În prelungirea montanților portalul este prevăzut cu un coronament pronunțat de forma unui segment de cerc, susținut de pilaștri decorați cu cartușe ornamentate cu rozete. Aspectul decorativ al portalului este accentuat și de cheia de arc decorată cu scoică. Cele mai apropiate analogii ale decorațiilor în relief ale acestui portal sunt formele celor două portaluri laterale ale curții reprezentative ale castelului Bánffy din Bonțida, pentru elaborarea acestor decorații fiind folosite ca și model desenele unor ediții de proiecte arhitecturale rococo din epocă.⁶

Articularea fațadei de est, cu excepția rezaliturii central, este aproape identică cu fațada principală (foto 6). Partea centrală a fațadei, articulată cu trei axe de goluri, iese ușor din planul pereților, fiind compusă dintr-o intrare prevăzută cu supraluminator, cu ancadrament din piatră, flancată de două ferestre. Pe laturile fațadei se află câte o arcadă cu închidere de forma unui mâner de coș. Azi, arcada de nord a fațadei este înzidită, iar în cazul arcadei de sud se mai păstrează parapetul din piatră, decorat cu un șir de motive elipsoidale. În cazul fațadei de nord, sub straturile de tencuială căzută, poate fi observat faptul că și aceasta avea inițial o articulare identică cu fațada de sud, deschisă cu trei arcade cu închidere de forma unui mâner de coș.

6 Ornamente asemănătoare regăsim de exemplu în volumul lui Daniel MAROT (ca. 1710, f. 134). Sau sunt de asemenea apropiate, dar cu caracter mai decorativ, în colecția *Ornements inventez par J. Berain. Recueil d'estampes* (f. 35-36).

Description of the historic building

■ The manor house is found in the western part of the village, on a plot of land parallel with the national road connecting Orosfaia with Comlod, being today the only historic building on the land below the vineyards of old.⁵ Based on the testimony of visual sources, such as the sketches from 1928 of the renowned architect László DEBRECZENI (figure 1), initially, the manor house's courtyard was closed by a series of single-storey outbuildings and by a two-storey gatehouse with an arched carriageway.

The two-level manor house with an elongated rectangular ground plan was placed in the centre of the plot, perpendicular to the national road. The building's layout is the result of a coherent concept, the core elements of the building being the two projections corresponding to the three central axes of both elevations (the western one looking towards the park, and the eastern one towards the former courtyard). The other elements that characterise the building's layout are the two rows of rooms that form the ground plan, as well as the two symmetrical porticos on the building's short sides, each provided with three open arches. The land around the building has a slight slope on the western side, so a stone-clad terrace was designed in front of the manor house's western elevation, initially

5 In 2005, on the site of the former gatehouse, a small Orthodox church was built on the eastern edge of the manor house plot, without taking into account the norms imposed by law regarding the protection area of the historic building.

protected by a baroque balustrade, carved in stone, which also continued in front of the two porticos (Photos 1 and 2).

According to the visual sources, the external appearance of the manor house was dominated by its Baroque roof. The characteristic appearance of the elevations is due to a specific treatment of the surfaces: all the elevations, including the pillars of the arcades on the side elevations, are decorated with banded rustication. The horizontal articulation of the elevations, with the same type of base and cornice, is also unitary.

The western elevation, the one looking towards the park, is the main façade (Photo 3), which, compared to the other elevations, received special representative decorations. The characteristic element of the façade is its accentuated central projection (Photo 4), built up to the level of the Mansard roof's upper slope, which, instead of a pediment is crowned by a straight cornice. The central projection is articulated by three basket-handle arched openings with stone frames: two windows on each side, above which two frameless oval windows are displayed, and a large central portal, above which a similarly arched, frameless window is found. The portal frame is the most refined architectural element of the historic building (Photo 5). It is composed of stepped pedestals and jambs, which start exactly at the height of the elevation's base. The jambs are ornamented with flat decorative reliefs, representing garland compositions specific to the Rococo style. In the extension of the jambs, the portal is provided with a prominent pediment in the shape of a segmental arch, supported by pilasters decorated with cartouches ornamented with rosettes. The decorative aspect of the portal is also accentuated by the key-stone decorated with a seashell. The closest analogies for the relief decorations of this portal are the two lateral portals of the representative Baroque courtyard of the Bánffy Manor House in Bonțida. For the design of these decorations, drawings from contemporary editions of Rococo architectural designs were used.⁶

The articulation of the eastern elevation, except for the central projection, is almost identical to the main façade (Photo 6). Its central part, with three axes of openings, projects slightly from the plane of the elevation, being composed of a stone-framed entrance with an overlight, flanked by two windows. On each end of the elevation, we find a basket-handle arch. Today, the northern arch is walled up, while in the case of the southern arch the stone parapet is still preserved, decorated with a row of ellipsoidal motifs. For the northern elevation, the fallen plaster layers have revealed that it too had an initial articulation that was similar to the one on the southern elevation, with an open arcade composed of three basket-handle arches.

The layout of the manor house, composed of two symmetrical rows of rooms, de-

■ Foto 7. Porticul nordic © Zsolt KOVÁCS

■ Photo 7. Northern portico © Zsolt KOVÁCS

Planimetria castelului, compusă din două șiruri de încăperi dispuse simetric, denotă edificarea clădirii într-o singură fază de construcție. Pe laturile scurte ale planului dreptunghiular, deschise cu arcade, se afla câte un spațiu de trecere deschis, dintre care cel dinspre nord era acoperit cu bolți a vela (foto 7), cel de sud fiind și inițial prevăzut cu un tavan.

Cel mai semnificativ spațiu al castelului este sala festivă de odinioară (foto 8), care din păcate a suferit cele mai mari pagube în procesul de ruinare al edificiului: tavanul său sprijinit pe cornișe profilate s-a prăbușit, împreună cu bolta subsolului. Aspectul elegant de odinioară ne mai este evocat doar de nișele din colțurile teșite, decorate în partea superioară cu stucaturi, precum și tâmplăria golurilor, confecționată la mijlocul secolului al XVIII-lea, păstrată doar fragmentar. Pe laturile sălii festive se deschide câte o încăpăre de dimensiuni reduse, acoperită cu bolți a vela, din care spre est sunt accesibile câte o încăpăre boltită identic.

■ Foto 8. Sala festivă, 2010 © Zsolt KOVÁCS

■ Photo 8. Great hall, 2010 © Zsolt KOVÁCS

⁶ Similar ornaments can be found, for example, in the volume of Daniel MAROT (ca. 1710, f. 134). Similar, but more decorative examples can be found in the *Ornements inventez par J. Berain. Recueil d'estampes* collection (f. 35-36).

■ **Foto 9.** Rezalitul central al fațadei dinspre parc, 2015 © Zsolt KOVÁCS
■ **Photo 9.** Central projection of the elevation towards the park, 2015 © Zsolt KOVÁCS

În tronsonul de est, în lățimea sălii festive, se află trei încăperi prevăzute cu bolți semicilindrice cu penetrații.

Din mobilierul castelului s-au păstrat puține elemente originare. Cele mai valoroase elemente ale interiorului sunt tâmplăriile exigente ale ușilor de interior de la mijlocul secolului al XVIII-lea, păstrate într-un număr destul de mare. Sub întreaga clădire se întinde un subsol amplu, acoperit cu bolți semicilindrice din cărămidă.

Decorațiile sculpturale ale fațadei principale

■ Caracterul reprezentativ al fațadei principale este accentuat de o serie de decorații heraldico-simbolice, cioplite din piatră (foto 9). În axele golurilor din flancuri sunt înfățișate în relief înalt blazoanele soților comandanți. În ambele cazuri reprezentarea blazonului este încadrată de cartușe rococo, compuse din forme variate de rocaille-uri, în colțurile superioare combinate cu motivul cornului abundenței. În stânga se află figura sirenei ieșite din valurile mării reprezentând blazonul WESSELÉNYI (foto 10), în dreapta fiind blazonul familiei DANIEL din Vârghiș (foto 11), respectiv o lebădă cu gâtul străpuns de o săgeată. Calitatea superioară a celor două reliefuri poate fi observată și pe redarea unor chipuri masculine pe laturile medalioanelor (foto 12). Elementul central al decorațiilor rezaliturii este un relief înalt compus din diverse reprezentări simbolice: elementul central al acestuia este o coroană deschisă, surmontată de un coif de turnir, dedesubtul căruia pot fi observate ieșind dintre nori două mâini strânse (foto 13). Această reprezentare este încadrată de capete de putti. Cel mai frumos element sculptural al compoziției centrale este un portret mascu-

notes that it was built in a single construction phase. The open arched passageways were located on the two short sides of the rectangular ground plan, of which the one to the north was covered with sail vaults (Photo 7), the one to the south being provided with a ceiling from the beginning.

The most significant space in the manor house is the former great hall (Photo 8), which unfortunately has suffered the greatest damage during the degradation of the building: its ceiling, resting on crown mouldings, has collapsed, along with the basement vault. Its former elegant aspect is only evoked by the niches from the corner chamfers, decorated on the upper side with stuccowork, as well as the frames of the openings, created around the mid-18th century, only partially preserved. Smaller rooms open on each side of the great hall, covered by sail vaults, from which another two identically vaulted rooms open towards the east. On the eastern sector, three rooms with lunette vaults occupy the width of the great hall.

Few original elements have been preserved from the manor house's furnishing. The most valuable elements of the interior are the exquisite mid-18th-century joineries of the interior doors, preserved in a fairly large number. Beneath the entire building lies a large basement, covered with brick barrel vaults.

Sculptural decorations of the main façade

■ The representative character of the façade is highlighted by a series of heraldic-symbolic decorations, carved in stone (Photo 9). The coats of arms of the owners are depicted in high relief in the lateral axes of the windows. In both cases, the representations of the coat of arms are placed within Rococo cartouches, composed of various rocaille motifs, combined in the upper corners with *cornucopia* motifs. On the left is the figure of the mermaid emerging from sea waves, representing the WESSELÉNYI coat of arms (Photo 10), and on the right is the coat of arms of the DANIEL DE VÂRGHIȘ family (Photo 11), respectively a swan with its neck pierced by an arrow. The superior quality of the two reliefs can also be observed in the rendering of the male faces found on the sides of the medallions (Photo 12). The decoration's central element is a high relief composed of various symbolic representations: its central element is an open crown surmounted by a tourney helm, below which two clasped hands can be seen emerging from clouds (Photo 13). The latter representation is framed by putti heads. The most beautiful sculptural element of the central composition is a male portrait embossed on the keystone, located under the high relief of the open crown, this portrait being a conclusive proof of the remarkable anatomical knowledge of the sculptor. Below this portrait, there is an inscription that shows us the year of its placement: 1753. According to archival photographs, the spaces between the three stone reliefs were initially filled with stucco reliefs (Photo 14). At the height of the stone putti heads, figures of angels were represented between the central and the lateral reliefs. The figure of the angel on the right, with a dynamic posture, looks at the coat of arms of the WESSELÉNYI family, holding a bow in his arms. The other angel is sitting on a cloud, holding in his hand the symbol of love, a flaming heart, extended towards

lin redat în relief pe cheia de arc, situat sub relieful înalt al coroanei deschise, acest portret fiind o dovadă concludentă a remarcabilelor cunoștințe anatomice ale sculptorului. Sub acest portret se află o inscripție care ne arată și anul amplasării sale: 1753. Conform fotografiilor de arhivă, inițial spațiile dintre cele trei reliefuri din piatră au fost umplute cu reliefuri din stuc (foto 14). La înălțimea capetelor de putti din piatră, în spațiul dintre reliefurile centrale și cele laterale se afla figura unor îngeri. Figura îngerului din dreapta, cu o postură dinamică, își îndreaptă privirea spre blazonul familiei WESSELÉNYI, având un arc în mână. Celălalt înger este așezat pe un nor, ținând în mână simbolul dragostei, o inimă în flăcări, întinsă în direcția reliefului central. În literatura de specialitate, pe baza analizei stilistice, decorațiile sculpturale din Comlod îi sunt atribuite celui mai important sculptor clujean al epocii, Anton SCHUCHBAUER, iar pe baza unui contract din anul 1786, sunt datate în acest an, însă caracteristicile ansamblului sculptural nu dezvăluie nicio intervenție ulterioară edificării clădirii în perioada anilor 1753-1756, și nici elementele heraldice nu permit o datare în anii 1780.

Axele laterale ale fațadei sunt articulate simetric. Pot fi observate pe ambele laturi câte trei ferestre dreptunghiulare, cu chenare evazate în colțuri. În axele din flancuri este așezată în chenare identice cu celelalte axe câte o inscripție în limba latină și în limba maghiară (foto 15),⁷ completată cu câte o compoziție heraldică scoasă în relief.

Pe reliefurile alegorice aflate sub inscripția în limba latină pot fi observate două figuri. Pe partea dreaptă a compoziției este redată figura unui putto care ține într-o mână o clepsidră înaripată, simbol al trecerii ireversibile a timpului, iar cu cealaltă mână se sprijină pe scutul baroc al familiei WESSELÉNYI. Pe partea stângă a reliefului se află figura personificată a Timpului, redată în momentul în care scrie cu un *stylus* cu litere anticva pe paginile unei cărți deschise un citat cunoscut, agreat probabil și de către proprietarii casei (foto 16): *MENS / MA/NET / ET VIR/TVS CAE// TE[RA] / MOR/TIS [E]/RVN[T]. / OV[ENVS?]*. Textul acestei inscripții provine din epigrama intitulată *Virtus*, publicată în Appendixul celei mai cunoscute opere a poetului și teologului din Țara Galilor John OWENS (cca. 1560-1622), *Epigrammata*.⁸ Folosirea acestui citat umanist, care subliniază importanța înțelepciunii și a virtuților umane, triumfătoare și asupra

⁷ Pentru textul inscripțiilor a se vedea LEDÁN 2014; KOVÁCS 2020, 90-91.

⁸ Despre prezența și influența operelor lui OWENS în Transilvania, a se vedea KOVÁCS 2020, 91.

■ Foto 10. Blazonul WESSELÉNYI, 2015 © Zsolt KOVÁCS
■ Foto 10. The WESSELÉNYI family coat of arms, 2015 © Zsolt KOVÁCS

■ Foto 11. Blazonul DANIEL DE VÂRGHIȘ, 2015 © Zsolt KOVÁCS
■ Foto 11. The DANIEL DE VÂRGHIȘ family coat of arms, 2015 © Zsolt KOVÁCS

morții, se încadrează perfect în preocupările literare ale soților WESSELÉNYI-DANIEL.

În axa laterală sudică a fațadei se află, într-o poziție simetrică cu inscripția latină, o inscripție în limba maghiară, cu litere anticva, care se află, de asemenea, deasupra unui relief heraldico-simbolic. Este de remarcat că forma literelor celei de-a doua inscripții diferă ușor de literele anticva clasice ale inscripției în limba latină, însă din cauza faptului că nici materialul din calcar al plăcii inscripției și nici cel al reliefului nu diferă de cel al inscripției anterioare și nu sunt vizibile nici diferențe stilistice, presupunem că caracterul diferit al literelor acestei inscripții se datorează doar colaborării unui alt meșter cioplitor în piatră.

Elementul principal al reliefului acestei inscripții este reprezentarea lebedei, animalul heraldic al familiei soției comanditarului, familia DANIEL DE VÂRGIȘ (foto 17). Relieful are o concepție similară cu cel anterior și prezintă în prim-planul unui peisaj natural, în dreapta compoziției, figura unei lebede încălecată de un putto jucăuș. Acesta din urmă ține cu ambele mâini gâtul ridicat al lebedei, din ciocul căreia țâșnește un jet de apă, asemenea unei fântâni arteziene. Apa căzută ridică până la nivelul creștetului munților peisajului înconjurător blazonul baronal al familiei DANIEL. În fața munților din dreapta compoziției apare figura unui cerb în goană, a cărei interpretare poate varia de la figura cunoscută a cerbului fugind la izvor a psalmului biblic, simbol al credinței neclintite, până la posibile interpretări heraldice. Cel mai caracteristic element al acestui relief este figura unui putto înaripat care încăleacă o lebedă. În arta epocii premoderne apariția temei lebedelor cu putti jucăuși este legată de picturile murale aflate pe una dintre bolțile loggiei dinspre grădina a vilei Madama din Roma, pictate la începutul anilor 1520 de către discipolii lui Raffaello, care au încercat reînvierea temei unei picturi antice, care, pe baza unei descrieri a lui Philostratus, reprezenta concursul unor putti care încălecau lebede (GNANN 1998, 202, fig. 5). Din cauza corespondențelor tematice, în secolele XVII-XVIII, acest tip de reprezentare a devenit una

the central relief. In the scholarly literature, based on the stylistic analysis, the sculptural decorations from Comlod are attributed to the most important sculptor from Cluj-Napoca of the time, Anton SCHUCHBAUER, and based on a contract from 1786 they are dated to this year, but the characteristics of the sculptural ensemble do not reveal any intervention subsequent to the construction of the building during the years 1753-1756, nor do the heraldic elements allow a dating in the 1780s.

The lateral axes of the façade are articulated symmetrically. Three rectangular windows can be seen on both sides, with frames typical of the Baroque style. Two inscriptions, one in Latin and one in Hungarian (Photo 15),⁷ completed with reliefs of heraldic compositions, are found in the façade's two lateral axes, placed in identical window frames with the other axes.

Two figures can be seen in the allegorical relief under the Latin inscription. On the right side of the composition, the figure of a putto holds in one hand a winged hourglass, a symbol of the irreversible passage of time, and with the other hand rests on the baroque shield of the WESSELÉNYI family. On the left side of the relief is the personified figure of Time, rendered while writing on the pages of an open book, with a *stylus* and in antiqua letters, a well-known quote, probably favoured by the owners of the house (Photo 16): *MENS / MA/NET / ET VIR/TVS CAE//TE[RA] / MOR/TIS [E]/RVN[T]. / OV[ENVS?]*. The text of this inscription comes from the epigram entitled *Virtus*, published in the Appendix of the most

⁷ For the text of the inscriptions see LEDÁN 2014; KOVÁCS 2020, 90-91.

■ **Foto 12.** Detaliu cu o figură umană pe latura blazonului WESSELÉNYI, 2015 © Zsolt KOVÁCS
■ **Photo 12.** Detail with a human figure on the side of the WESSELÉNYI coat of arms, 2015 © Zsolt KOVÁCS

■ **Foto 13.** Relieful central al rezaliturii dinspre parc, 2015 © Zsolt KOVÁCS
■ **Photo 13.** Central relief of the projection towards the park, 2015 © Zsolt KOVÁCS

■ Foto 14. Rezalitul central al fațadei dinspre parc, 1964 (CHIRA, Comlod-Wesselényi)
■ Photo 14. Central projection of the elevation towards the park, 1964 (CHIRA, Comlod-Wesselényi)

■ Foto 15. Inscripția în limba latină, 1756 (2010) © Zsolt KOVÁCS
■ Photo 15. Latin inscription, 1756 (2010) © Zsolt KOVÁCS

■ Foto 16. Reprezentarea alegorică a inscripției în limba latină, 2010 © Zsolt KOVÁCS
■ Photo 16. Allegorical representation of the Latin inscription, 2010 © Zsolt KOVÁCS

■ Foto 17. Relieful inscripției în limba maghiară, 2010 © Zsolt KOVÁCS
■ Photo 17. Relief of the Hungarian inscription, 2010 © Zsolt KOVÁCS

famous work of the Welsh poet and theologian John OWENS (approx. 1560-1622), *Epigrammata*.⁸ The use of this humanistic quote, which emphasises the importance of human wisdom and virtues, triumphant even over death, fits perfectly into the literary concerns of the WESSELÉNYI-DANIEL couple.

The Hungarian inscription, in antiqua letters, which is also above a heraldic-symbolic relief, is found in the southern lateral axis of the façade, in a symmetrical position with the Latin inscription. It should be noted that the shape of the letters differs slightly

dintre temele frecvent utilizate în cazul unor fântâni baroce.⁹ La Comlod a fost folosit ca model reprezentarea grafică a unei fântâni baroce, după toate probabilitățile o gravură executată de Daniel MAROT și publicată în volumul *Nova fontium delineatio*. (fig. 3)¹⁰.

În ceea ce privește interpretarea decorațiilor sculpturale centrale ale fațadei, concepute ca un program iconografic complex, compus, pe lângă reprezentările heraldice cunoscute, și dintr-o serie de motive alegorice

9 De exemplu apar ca patru figuri de amorette săgetătoare pe fântâna cu balaur a parcului castelului din Versailles, iar în cazul fântânii Arion din Schwetzingen din 1767, apa țâșnește din ciocul celor patru lebede încălecate de putți. A se vedea: bildindex.de.

10 *Nova fontium delineatio. Entwürffe mehrerer Brunnen u.a. mit Darstellung des Apollon*. Herzog Anton-Ulrich Museum Wolfenbüttel. Alter Besitz. D. Marot AB 3.93. Un alt exemplar în volumul *Ornaments divers* din jurul anului 1710 a lui MAROT (f. 168). Publicat în *Das Ornamentwerk...*, 52.

8 For the presence and influence of OWENS' works in Transylvania, see KOVÁCS 2020, 91.

și simbolico-emblematică, semnificațiile acestor reprezentări se concentrează în jurul unor idei care au marcat viața și ambianța noii reședințe a cuplului nobiliar, idei care apar și în textele celor două inscripții ale fațadei. Astfel, viața și spațiile reședinței cuplului WESSELÉNYI-DANIEL sunt caracterizate de prezența dragostei personificate prin figura lui Amor (*Amor succrescat*) și sunt dominate de concordie și pace (*Concordia paxque urat*), reprezentate prin motivul celor două mâini strânse, ieșite din nori, și închise cu o coroană, un motiv foarte răspândit și în emblematologia vremii.¹¹ Presupunem că și în ambianța transilvană puteau fi cunoscute și conotațiile referitoare la dragostea divină de până la moarte a acestui motiv, prezentă în literatura emblematică,¹² și în acest fel reprezentările dragostei, prezente pe laturile reliefului central, pot fi interpretate nu numai ca fiind reprezentări ale dragostei pământești, ci probabil ca fiind trimiteri la dragostea divină, dovedit și de faptul că ambele inscripții subliniază importanța credinței și a pietății (*Fides, Pietas*). Interpretarea coifului decorat cu pene și a aripilor laterale, care încoronează compoziția centrală a fațadei, este mai problematică. Coiful, printre altele, poate fi înțeles ca o aluzie la cariera militară a proprietarului casei, iar detaliile cu aripi sunt caracteristice în epocă reprezentărilor norocului (*Fortuna*). Este posibil să se fi legat de această ultimă conotație și prezența unui glob, care, după mărturia fotografiilor vechi, în forma sa originală încorona această compoziție a fațadei.

Castelul care în urmă cu un deceniu încă se afla într-o stare de conservare satisfăcătoare, azi a ajuns într-o stare avansată de degradare, cauzată de lipsa întreținerii și a infiltrațiilor continue de apă. Din cauza infiltrațiilor, bolțile și tavanele au ajuns într-o stare de precolaps, iar în lipsa unei intervenții de urgență cu siguranță se vor prăbuși în viitor.

■ Fig. 3. Reprezentarea unei fântâni decorate cu lebede pe gravura lui Daniel MAROT intitulată Nova fontium delineatio (ca. 1710, f. 168)

■ Figure 3. Representation of a fountain decorated with swans on the engraving of Daniel MAROT entitled Nova fontium delineatio (ca. 1710, f. 168)

11 De exemplu apare ca și impresă a principelui elector al Bavariei, Maximilian I (NEUGEBAUER et al. 1619, 333).

12 Apare cu o coroană deschisă la Daniel CRAMER (1624, 124-125, 169-170).

■ Fig. 4. Secțiune longitudinală și ortofoto (2020)

■ Figure 4. Longitudinal section and orthophoto (2020)

■ Fig. 5. Secțiune transversală și ortofoto (2020)
■ Figure 5. Cross section and orthophoto (2020)

from the classical antiqua letters of the Latin inscription, but due to the fact that neither the limestone material of the inscription plate nor that of the relief differs from that of the previous inscription and no stylistic differences are visible, we assume that the different character of the letters is due only to the collaboration of another master carver.

The main element of the relief of this inscription is the heraldic representation of the swan, the heraldic animal of the family of the owner's wife, the DANIEL DE VÂRHIȘ family (Photo 17). The relief has a similar conception to the previous one and presents in the foreground of a natural landscape, to the right of the composition, the figure of a swan ridden by a playful putto. The latter holds the raised neck of the swan with both hands, from whose beak a jet of water gushes out, like an artesian well. The fallen water raises the baron's coat of arms of the DANIEL family to the level of a mountain top in the surrounding landscape. In front of the mountains, to the right of the composition, appears the figure of a running deer, whose interpretation can vary from the known figure of the deer running to the source in the biblical psalm, a symbol of unwavering faith, to possible heraldic interpretations. The most characteristic element of this relief is the figure of the winged putto that rides a swan. In early modern art, the emergence of the theme of swans with playful putti is related to the murals on one of the vaults of the loggia from the garden of Villa Madama in Rome, painted in the early 1520s by Raffaello's disciples, who tried to revive the theme of an ancient painting, which, based on a description of Philostratus, represented the competition of putti who rode swans (GNANN 1998, 202, fig. 5). Due to the thematic correspondences, in the 17th and 18th centuries, this type of representation became one of the themes frequently used in

Bibliografie/Bibliography

- *** ANR Cluj – Arhivele Naționale Române, Serviciul Județean Cluj [Romanian National Archives, Cluj County Service], Arhiva familiei Wesselényi din Jibou [Archives of the Wesselényi family from Jibou].
- *** *Das Ornamentwerk Daniel Marots: in 264 Lichtdrucken Nachgebildet*. Berlin: Wasmuth, 1893.
- *** *Ornemens inventez par J. Berain. Recueil d'estampes*. [Paris: Chez Monsieur Thuret, 17??]. Bibliothèque de l'Institut National d'Histoire de l'Art, Paris. Collections Jacques Doucet. Estampes: Recueil d'ornements, NUM FOL EST 498.
- ASZTALOS, Lajos. 2004. *Kolozsvár helynév- és településtörténeti adattár*. Kolozsvár: Polis.
- BENKÓ, József. 1999. *Transsilvania specialis I*. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion.
- BICSOK, Zoltán & Zsolt ORBÁN. 2011. „Isten segedelmével udvaromat megépítettem...”. *Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Csíkszereda: Guttenberg.
- BIRÓ, József. 1943. *Erdélyi kastélyok*. Budapest: Új Idők Irodalmi Intézete.
- B. NAGY, Margit. 1973. *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII*. Bukarest: Kriterion.
- B. NAGY, Margit. 1977. *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest: Kriterion.
- BOD, Péter. 1766. *Magyar Athenas*. s.l., s.n.
- CHIRA, Cristina. Comlod-Wesselényi. Monumente Uitate. <http://www.monumenteuitate.org/ro/monument/57/Comlod-Wesselényi> (accesat în decembrie 2021).
- CRAMER, Daniel. 1624. *Emblemata sacra, hoc est decades quinque emblematum ex sacra scriptura, de dulcissimo nomine & cruce Jesu Christi, figuris aeneis incisorum*. Francofurti.

- GNANN, Achim. 1998. A New Attribution to Raphael. *Master Drawings* 2: 198-204.
- GY. DÁVID, Gyula. 2011. *A bonchidai Bánffy-kastély*. Kolozsvár: Polis.
- HUSZÁR, Lajos. 1999. *Személyi érmek*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- ILLYÉS, Géza. 1939. Magyarbényei báró Radák Ádám. *Kiáltó szó* 8-9, 10.
- KNAPP, Éva. 2004. "De jajkeservimben Pennámat szalasztom". Magyarbényei báró Radák (II.) Ádámné, Kemény Druzsiana kesergő versei (1796–1808). *Lymbus. Magyarágtudományi forrásközlemények*: 187-203.
- KOVÁCS, András. 1993. Magna Curia din Deva. Contribuții la istoricul construcțiilor. *Ars Transsilvaniae* III: 153-174.
- KOVÁCS, Zsolt. 2017. A komlói Wesselényi–Teleki-kastély. *Várak, kastélyok, templomok évkönyv*: 94–99.
- KOVÁCS, Zsolt. 2020. A komlói Wesselényi-kastély. Adalékok az erdélyi barokk építészet és szobrászat történetéhez. *Erdélyi évszázadok. A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet évkönyve V*. Várak, erődök, kastélyok az erdélyi régiségben: 75-100.
- LÁZÁR, Miklós. 1886. P. Horváth Boldizsár naplója. *Keresztény Magvető* 2: 89-98.
- LEDÁN, M. István. 2014. Requiem egy kastélyért. Blog: Laudator temporis acti. http://laudator.blog.hu/2014/04/01/requiem_egy_kastelyert_954 (accesat în decembrie 2021).
- MAKKAI, László (szerk.). 1941. Gróf Bethlen Lajos önéletírása. *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. X. Két ország ölelkezése 1791–1867*, 1-51. Budapest: Franklin Társulat.
- MAROT, Daniel. [ca. 1710]. *Ornements divers*. La Haye, s.n. Bibliothèque de l'Institut National d'Histoire de l'Art, collections Jacques Doucet. Estampes: Recueil d'ornements, 4 EST 362.
- MISKOLCZY, Ambrus & Árpád VARGA E. 2013. *Jozefinizmus Tündérorságban: Erdély történelmi demográfiajának forrásai a XVI-II. század második felében*. Budapest: TarsolyKiadó.
- NEUGEBAUER, Salamon et al. 1619. *Selectorum Symbolorum Heroicorum Centuria Gemina*. Francofurti.
- SABĂU, Nicolae. 1979. *Der Bildhauer Anton Schuchbauer 1719–1789*. Cluj-Napoca: Dacia Verlag.
- SABĂU, Nicolae. 1992. *Sculptura barocă în România*. București: Editura Meridiane.
- SABĂU, Nicolae. 2002. *Metamorfoze ale barocului transilvan*. Vol. I. *Sculptura*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- SEBESS, Dénes. 1921. *Új Románia földbirtokpolitikája Erdélyben*. Budapest: Népies Irodalmi Társaság.
- V. LÁSZLÓ, Zsófia. 2008. Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”. Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében. *Sic itur ad astra* 58: 149-175.
- V. LÁSZLÓ, Zsófia. 2020. *Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Budapest: Ráció.
- WESSELÉNYI, István. 1983, 1985. *Sanyarú világ. Napló 1703–1709*. I–II. Szerk. MAGYARI András. Bukarest: Kriterion.

the case of Baroque fountains.⁹ At Comlod, the graphic representation of a Baroque fountain, in all probability an engraving of a fountain by Daniel MAROT was used as a model (Figure 3).¹⁰

Regarding the interpretation of the façade's central sculptural decorations, conceived as a complex iconographic programme composed, in addition to known heraldic representations, also from a number of allegorical and symbolic-emblematic motifs, the meanings of these representations are centred around ideas that marked the life and ambience of the noble couple's new residence, ideas that also appear in the texts of the façade's two inscriptions. Thus, the life and spaces of the WESSELÉNYI-DANIEL couple's residence are characterised by the presence of love personified by the figure of Amor (*Amor succrescat*) and are dominated by concord and peace (*Concordia paxque urat*), represented by the two clasped hands emerging from the clouds and closed with a crown, a very common motif in the emblem representations of the time.¹¹ We assume that the connotations regarding divine love until death, present in the emblem literature,¹² could also have been known in the Transylvanian environment, and in this way, the representations of love, present on the sides of the central relief, can be interpreted not only as representations of earthly love but probably as references to divine love, also proved by the fact that both inscriptions emphasise the importance of faith and piety (*Fides, Pietas*). The interpretation of the feather-decorated helmet and the side wings, which crown the façade's central composition, is more problematic. The helmet, among others, can be interpreted as an allusion to the owner's military career, and the winged details are characteristic in the era of representations of luck (*Fortuna*). The presence of a globe, which, according to the testimony of old photographs, in its original form crowned this composition, may have also been related to this last connotation.

The manor house, which a decade ago was still in a satisfactory state of preservation, today has reached an advanced state of degradation, caused by lack of maintenance and continuous water infiltration. Due to the infiltrations, the vaults and ceilings have reached a state of pre-collapse and in the absence of an emergency intervention will surely collapse in the future.

9 For example, they appear as four figures of Cupid archers on the dragon fountain of the park at Versailles, and in the case of the Arion fountain in Schwetzingen in 1767, water gushes from the beaks of the four swans ridden by putti. See: bildindex.de.

10 *Nova fontium delineatio. Entwürffe mehrerer Brunnen u.a. mit Darstellung des Apollon*. Herzog Anton-Ulrich Museum Wolfenbüttel. Alter Besitz. D. Marot AB 3.93. Another exemplary in the volume *Ornements divers* around 1710 of MAROT (f. 168). Published in *Das Ornamentwerk...* 52.

11 For example, it appears as the *impresa* of the Elector of Bavaria, Maximilian I (NEUGEBAUER et al. 1619, 333).

12 It appears with an open crown at Daniel CRAMER (1624 124-125, 169-170).